„Droschak"
ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

ԴՐՕՇԱԿ

Adresse:
RÉDACTION DU JOURNAL
„Droschak"
GENEVE (Suisse)

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ԱՀԱ՛ԼՈՒՐՋ

Կացութիւնը Արեւելքում դեռ երկար ժամանակ կը մնայ տարտամ ու երերուն, լի ամեն տեսակ անակնկալներով—և այդ ահաւոր կացութեան հանդէպ՝ Հայութիւնը մի վայրկեան անգամ չպիտի մոռանայ աչալուրջ հսկողութեան իր պարտաւորութիւնը։

Պեսիմիզմի, յուսահատութեան չեշտ չէ, որ կուզենք հնչեցնել,—ընդհակառակը՝ թւում է թէ երբեք քաղաքական պայմանների դասաւորումը չի եղել այնքան յուսատու և նպաստաւոր մեր դատի համար, ինչպէս այժմ։

Հայոց հարցը դարձել է այնքան այժմէական, նրա առկախ վիճակը այն աստիճան վտանգաւոր միջազգային խաղաղութեան համար, նրա լուծման անհրաժեշտութիւնը այն աստիճան ակներև ու ստիպողական՝ որ շահագրգռւած պետութիւնները պիտի շտապեն ըստ կարելւոյն շուտ իրագործել այն minimum-ը բարենորոգումների, որոնք կարող են բաւարարել հայ ժողովուրդը և անդորրութիւն ստեղծել հայկական հողի վրայ։

Որովհետեւ... այդ հողը այժմ խիստ „քաղցրացել է“, դառնալով կատաղի, չտեսնւած մրցումների առարկայ։ Նրա վրայից մօտ ապագայում պիտի տարածւի եւրոպական, ֆրանսիական երկաթուղիների ցանցը, նրա սահմաններից, մասամբ նոյնիսկ նրա ծոցում, պիտի գործէ շուտով միջազգային հաղորդակցութեան ամենաուժեղ զարկերակը—Բաղդադեան երկաթուղին—և նրա, այդ հողի, բնական հարստութիւնները պիտի սկսին շահագործւիլ հմուտ ձեռքերով, ի նպաստ երկրի հանուր բարգաւաճման, յօգուտ նոյն իրեն՝ հայ ժողովրդի։

Այդ հրապուրիչ հեռապատկերը — որի մշուշապատ խորշերի մէջ ոմանք արդէն ընդնշմարում են քաղաքական նւաճումի հզօր ժեստեր — այժմից իսկ մղում է մեծ պետութիւններին դիրք բռնել Հայաստանի, ու հայկական խնդրի հանդէպ, որի այս կամ այն անօրինումից կախւած է ամբողջ Թիւրքական Արեւելքի ճակատագիրը։

Եւ զարմանալի չէ, որ Եւրոպական Թիւրքիոյ մեծ կնճիռները առժամապէս հարթւելուց յետոյ՝ արեւմտեան մամուլը վերստին ահա դարձնում է՝ իր ուշադրութիւնը դէպի Հայաստան, դէպի „ահաւոր հայկական հարցը“,—ինչպէս որակում է այն՝ անգլիական մի մեծ օրգան։

Ահա թէ ինչպէս է վեր հանում մեր խնդրի այդ ծանրակշիռ հանգամանքը՝ պարիզեան Temps-ը, մի ընդարձակ և խիստ շահեկան թղթակցութեան մէջ.

Հայկական խնդիրը հանդիսանում է Թիւրք պետութեան մէջ տարրալուծման մի հզօր ու գործօն տարրեր։ Հայոց հաւատարմութիւնը օսմանեան տէրապետութեան հանդէպ ոչինչ է, հիասթափութիւնը՝ կատարեալ և անդարմանելի... Իրենց բոլոր ուժով հայերը պիտի քանդեն Թիւրքական իշխանութեան հիմքերը և մղեն այն դէպի կործանում... Երկու մեծ, զուտ ասիական խնդիրներ — Հայկականն ու Արաբականը — որ ննջում են ներկայ տագնապի միջոցին, վաղը պիտի արթնանան իրենց սուր, կատաղի ու շշմեցուցիչ կերպարանքով, եթէ ձեռք չ'առնւին լուրջ միջոցներ նրանց լուծման համար...

Բարդ է, տարաբախտաբար, այդ լուծումը, — մեր հայկական խնդրի լուծումը—գուցէ աւելի բարդ, քան ասիական արեւելքի բոլոր միւս կնճիռները։ Եւ, ինչպէս մամուլը աղօտ կերպով ծանուցանում է, հակամարտութիւնն արդէն իսկ ծայր է առել Կ. Պոլսի դեսպանաժողովի բանակցութեանց մէջ՝ մեր խնդրի առիթով։ Երբեմն անգլօ-ռուսական էր այդ հակամարտութիւնը, այսօր՝ ռուս-գերմանական։ Երբեմն Անգլիան էր, լորդ Բիկոնսֆիլդի առաջնորդութեամբ, հզօր պատւար կանգնում օսմանեան երկրի ամբողջութեան, ընդդէմ ռուսական արշաւի. այսօր նոյն դերը ստանձնել է Գերմանիան, Վիլհէլմ II-ի նախաձեռնութեամբ... Երբեմն Անգլիան էր Մոսկովի առաջխաղացութիւնը կանխելու համար, փաստաբանում „Թիւրքիոյ ընդհանուր ռէֆորմների“ ծրագիրը, այսօր նոյն այդ տակտիկը որդեգրել է Գերմանիան։

Ժամանակը փոխւել է, սակայն, և Բեթման Հոլվեգ չի կարող գործադրել Բիկոնսֆիլդի ոճրագործ, աղէտաւոր մեթոդը։ Գերմանիան չի կարող անտարբեր հանդիսատես մնալ Թիւրքիոյ բարբարոս ռէժիմի յարատեւութեան հանդէպ, նա չի կարող չցանկալ և չնպաստել մասնաւորապէս Հայաստանի բարենորոգման, որ այսուհետև այնքան սերտ ու կենդանի առնչութիւն ունի գերմանական շահերի հետ։ Խաղաղ թափանցումի, առեւտրական և կուլտուրական նւաճումների վիթխարի ծրագիրներ է յղացել Գերմանիան Արեւելքում և այդ

digitised by A.R.A.R.@

ծրագիրների իրագործման համար՝ նա պիտի փնտրէ ամենաուժեղ հայ ժողովրդի, գրեթէ միակ առաջադէմ, կուլտուրական տարրի, աջակցութիւնը։

Երբ գօրտօր Լեպսիուս ազդարարում էր գերմանական մի շարք գալոց ձեռնարկների մասին Հայաստանի մէջ—դպրոցական, գինւորական վերանորոգում եւն — հաւանական է, որ նա իր անձնական ցանկութիւնը չէր ազդարարում, այլ իր հայրենի կառավարութեան իրական ծրագիրները։

Եւ որքան աւելի են շեշտւում Գերմանիայի այդ հայկական ծրագիրները, այնքան աւելի է յուզւում Պետերբուրգը, այնքան աւելի է վառւում ռուս կառավարութեան մէջ ցանկութիւնը՝ իր հերթին աշխատելու հայկական դատի համար, իր կողմը գրաւելու հայութեան համակրանքը։ Էջմիածնի, հայ դպրոցների դէմ ծայր առած ինտրիգները եկան, իրաւ է, «փոքր ինչ» պղտորելու հայ գիտակից մարդկանց տրամադրութիւնը. բայց և այնպէս հայ ժողովուրդը, մանաւանդ Թիւրքահայը, տեղի թէ անտեղի, ամենավառ յոյսեր է կապել ռուսական հովանաւորութեան դրօշակի հետ. նա գիտէ յամենայն դէպս, որ Ռուսաստանը ստանձնել է նախաձեռնութիւն մեր դատի համար և որ նա այսօր եռանդով փաստաբանում է Կ. Պօլսում Հայաստանի ռէֆօրմների նախագիծը։

Միւս կողմից, արեւմտեան մի մեծ պետութիւն — Ֆրանսիան—որ մինչև օրս արեւելեան խնդիրների մէջ քայլել է միշտ իր դաշնակցի հետ և որ ունեցել է Հայաստանում լոկ «սանտիմենտալ» կարգի աւանդութիւններ, այժմից նա ևս բուռն կերպով շահագրգռւած է հայկական ռէֆօրմներով, քանի որ նրան է յատկացւած Բարձր Հայքի երկաթուղիների շինութիւնը, որ, ինչպէս բոլոր միւս կուլտուրական ձեռնարկները, պահանջում է իր արգասաւոր շահագործումների համար՝ երկրի կատարեալ անդորրացում, տեղական առևտրի ու արդիւնաբերութեան զարգացում, ժողովրդի նիւթական բարօրութեան մակարդակի բարձրացում, ստացողական կարողութեան աճում և ամենից առաջ՝ հ ա յ տ ա ր ր ի բարգաւաճում։

Վերջապէս, այսօրւան Անգլիան չի կարող խաղալ 1878-ի «Նենգաւոր Ալբիոնի» դերը և Սիր Էդ. Գրէյ Բիկօնսֆիլդ չէ։ Նոր Կիպրոսեան դաշնագրութիւն, նոր զոհաբերում հայ ժողովրդի՝ «օսմանեան ամբողջութեան» պաշտամունքին՝ այլ ևս անհնարին է ներկայ պարագաներում։

Հայաստանը պէ՛տք է բարենորոգւի. սա ընդհանուր, հրամայական կարգախօս է թէ պաշտօնական շրջաններում և թէ հանրային կարծիքի մէջ... Վերջապէս, կայ մի ազդակ, որ առժամապէս լուռ է, կրաւորական, սպասողական դիրքի մէջ, բայց որ կարող է—նոր Փիասկօի պարագային—դուրս ժայթքել իր արդար բարկութիւնը յուսահատական ու փոթորկոտ ժեստերով... Դա ինքը հայ ժողովուրդն է։ Այդ ազդակն ևս հետզհետէ հաշւի կ'առնեն... Խիստ յատկանշական է Թիւրք կառավարութեան տենդային աճապարանքը՝ գոհացում տալու հայ պահանջներին, ուշադրութեան արժանի են, մասնաւորապէս, Վանի նոր վալիի մի շարք կօնկրետ քայլերը երկրի անդորրացման ճանապարհի վրայ։

Կացութեան բոլոր նշանները, այդպիսով, խրախուսական են, պայմանները ընդհանրապէս նպաստաւոր և հայ ժողովրդին մնում է—ի տեղի մատնւելու անմիտ խուճապների և դիմելու յանցաւոր գաղթի — քիչ ևս համբերել և սպասել... այնքա՛ն տարիներ արեան ու արտասուքների մէջ համբերելուց ու սպասելուց յետոյ։

Սակայն — սպասել պէտք է՝ ոչ թէ ծոյլ ու համակերպող կրաւորականութեան մէջ, որ միշտ եղել է մեծագոյն աղբիւրը հայկական աղէտների — այլ պէտք է աւելի քան երբևիցէ լարել բոլոր ճիգերը ինքնապաշտպանութեան այն փրկարար աշխատանքի մէջ, որ արդէն տալիս է կազդուրիչ արդիւնքներ և որի անհրաժեշտութիւնը ընդունում է անգամ Թիւրք կենտրօնական կառավարութիւնը, ընդունում է և Վանի վալին։

Չվայե՛նք ռուս-գերմանական հակամարտութեան առիթով, որի հետևանքները այժմից դժւար է նախագուշակել, չնետւինք պատանեկան յափշտակութեամբ այս կամ այն պետութեան գիրկը, չլինենք աւելի ռուսասէր, քան Սազօնովը, պահենք մեզ համար մեր համակրանքն ու հակակրանքը. դիւանագէտները թող առաջ տանեն իրենց բանակցութիւնները, իսկ մենք հսկե՛նք արթուն ու աչալուրջ երկրի մէջ, կրկնապատկենք մեր ճիգը, ամեն տեղ հոլովելով ի ն ք ն օ գ ն ո ւ թ ե ա ն միակ, գերագոյն և տիրական անհրաժեշտութիւնը։

ԱՆՑՈՅՑ ԽԱՂԱՂՈՒԹԻՒՆ

Անօրինակ ճգնաժամ է ապրում բուլգար ժողովուրդը։ Այսպիսի ցնցումներ չէր տեսել նա 1876-ի զարհուրելի օրերից ի վեր, երբ Բ ա տ ա կ ը — բուլգարական Սասունը — արիւնլուայ և անօգնական՝ բառաչում էր Եւրոպայի ականջներին հազարաւոր խողխողւած դիակների միջից...

Այն ժամանակ հանդէս եկաւ մի Գլադստօն, որ իր պերճ ու հեղինակաւոր լեզւի բոլոր ուժով պաշտպան կանգնեց կոտորւող ժողովրդի և խարանեց սուլթանական բռնապետութիւնը։ Իսկ քիչ յետոյ հնչեց հիւսիսից մեծ ցեղակցի օգնութեան աղաղակը։

Հապա այսօ՞ր... Բախտի մի անողորմ դիմադարձութեամբ, ամբողջ Եւրոպան զզւանքով է լսում բուլգար անունը և գրեթէ այլ ևս չկան պաշտպաններ։ Պաղել է և ազատարար ցեղակիցը։

digitised by A.R.A.R.@

Եւ ահա Բուլղարիան — իսպառ մենակ, լքուած իր ճակատագրին։ Երէկ նա „Բալկանեան Պրուսիան“ էր, որ խրոխտ, իրաւացի հպարտութեամբ, համարում էր ինքզինքը ամենաուժեղ և ամենաքաղաքակրթուած պետութիւնը ամբողջ Թերակղզում։ Երէկ նա իր հերոսական յաղթանակներով զմայլեցրել էր աշխարհը, քշել էր թիւրքերին, գրաւել ամբողջ Թրակիան. ամիսների պաշարումից ու գոռ ճակատամարտներից յետոյ տիրացել էր օսմանեան երկրորդ մայրաքաղաքին։ Երէկ նա խիզախ, անդիմադրելի առաջխաղացութեամբ սպառնում էր նոյնիսկ տիրանալ Կ. Պոլսին և միմիայն ցարի վճռական veto-ն էր, որ արգելք եղաւ ու ամբողջ ամիսներ դատապարտեց բուլղարներին կանգնել Չաթալջայի ամրութիւնների առջև։ Երէկ, վերջապէս, ամբողջ Բուլղարիան ցնծում էր եզակի յաղթանակների գինովութեան մէջ, յաղթանակներ՝ որոնք այնքան դիւրացրել էին և յոյն ու սերբ բանակների առաջխաղացութիւնն ու նուաճումները։

Իսկ այսօր՝ բուլղար բանակը ջարդ ու փշուր, 30,000 ամենաընտիր երիտասարդներ կոտորուած մարտադաշտերում, 50,000 վիրաւորներ ու հաշմանդամներ և... արդիւնքը—համեմատաբար այնքա՜ն չնչին... Մակեդոնիան՝ նրա տիրապետութիւնից խուսափած, Ադրիանուպոլիսը ձեռքից ընկած և բուլղարական հողերի մի պատկառելի տարածութիւն՝ անցած դրացի ռումէնի ձեռքը... մինչդեռ յոյնն ու սերբը գրեթէ կրկնապատկեցին իրենց հողերն ու բնակչութիւնները, այն յոյնը, որի վրայ արհամարհոտ բարձունքներից էր նայում բուլղարը, այն սերբը, որին նա այնպէս անողորմ ծեծել էր 1885-ին... Իսկ այժմ ծեծուածը ինքն է, ծեծողը՝ այդ յոյնը և այդ սերբը... Այդ է սարսափելին, բուլղարական ինքնասիրութեան համար չի կարող լինել աւելի ծանր ու զգալի հարուած...

Հէնց այդ հիւանդոտ ինքնասիրութիւնն էր, որ միացած մի անհանդուրժելի ամբարտաւանութեան հետ՝ անդունդ գլորեց երէկւայ յաղթական Բուլղարիային։ Նա ջարդել էր տաճկին և կարծում էր, թէ աւելի ևս դիւրութեամբ պիտի ջարդէր յոյնին, սերբին։ Նա առել էր Կրկ-Քիլիսէն իր սուինների ուժով, արժանացել էր ամբողջ աշխարհի ծափերին, անմահացրել իր անունն ու զինուորական հանճարը համաշխարհային պատմութեան մէջ և այնքան էր արբել այդ ծափերով ու ովսաննաներով, որ մտածեց—մի չարաշուք, իրեն համար եղերական օր—պատերազմ յայտարարել երէկւայ զօրեղ դաշնակիցների դէմ, Մակեդոնիայի վաղուց փափագած հողերին տիրանալու համար։ Մոռացել էր, որ բուլղար զօրքը անօրինակ ճիգերից յետոյ՝ հիւծուել էր, ուժասպառուել։

Եւ գործեց յանցաւոր, եղբայրասպան պատերազմը, որ սկզբից իսկ ձախորդ եղաւ իրեն համար, աղէտաբեր. պարտութիւնից-պարտութիւն՝ նա նետուեց անկման խորխորատները, ուր կատաղութեան փրփուրը բերնին՝ բուլղար սպաներն ու զինուորները... վրէժխնդիր եղան ամեն քայլափոխում խաղաղ ազգաբնակութիւնից, նիւթեցին մի շարք բարբարոսութիւններ *), ընկան քաղաքակիրթ աշխարհի աչքում, բուլղար անունը ընդմիշտ վարկաբեկուեց...

Իսկ մինչ այս մինչ այն, թիւրքերը, տեսնելով Ադրիանուպոլիսը գրեթէ պարպուած բուլղար զօրքերից, շտապեցին վերստին գրաւել իրենց սրբազան մայրաքաղաքը, ուսկից բնաւ յոյս չկար դուրս մղելու նրանց։

Ահա այդպէս օգտուեց բուլղարը իր փայլուն յաղթութիւններից։ Գործեցին անօրինակ, անըմբռնելի վրիպումներ, իրենց դէմ տրամադրեցին և Ռուսաստանը—որ ցարի բերնով նախազգուշացրել էր Բուլղարիային եղբայրասպան պատերազմի հետևանքների մասին — և գրեթէ բոլոր պետութիւնները։

Ո՞վ է ճշմարիտ յանցաւորը, պատասխանատուն այդ թեթևամիտ և մահառիթ վրիպումների համար... Դանե՞վ, Սավով, Ֆերդինա՞նդ... Ո՞վ։ Երբէք էլ չի իմացուի։ Բայց հազարաւոր բուլղար գիւղացիներ ու արհեստաւորներ իրենց գլուխը դրին այդ եղերական սխալների մէջ... Ժողովուրդը—յաւիտենական նահատակը, քաւութեան նոխազը—գուցէ երբէք էլ չի իմանայ, թէ ինչո՞ւ և ինչպէ՞ս կատարուեց այդ հրէշաւոր և անպատիւ ոճրագործութիւնը։ Մի վայրկեան կար, երբ լուր բերին, թէ ժողովրդային ցասման ալիքը մօտ օրերում յորձանք կը տայ և կը խորտակէ արքայական գահը, կը սրբէ նրա հետ զինուորական անպատասխանատու կաստը և կը սահմանէ հանրապետութիւն... Շշուկ էր միայն, Բուլղարիան չունի տակաւին 1871-ի Ֆրանսիայի հասունութիւնը...

***

Ոչ մի տարակոյս — Բուլղարիան երբէք չի հաշտուի այդ կացութեան հետ, նա չի մոռանայ իր աննման յաղթանակները, ոչ էլ իր կրած պարտութիւնները։ Ահա թէ ինչու Բուխարեստի մէջ կնքուած հաշտութիւնը երերուն է, անյոյս։ Յաղթուածը համակերպեց, ատամները կրճտելով, վրէժը սրտի մէջ։ Նա շուտով վերստին կը հաւաքէ ուժերը և կազդուրուելով նորէն կը նետուի կրկէսի մէջ...

Ադրիանուպոլսի կորուստը չի մարսի բուլղարը, բայց աւելի ևս չի մարսի Մակեդոնիայի կորուստը։ Քանի տարուց ի վեր բուլղար ժողովուրդը այնքա՜ն թանկագին զոհեր է տուել այդ իր փայփայած Մակեդոնիայի

---

*) Գազանութիւններ նիւթել են, անշուշտ, նաև յոյներն ու սերբերը։ Բայց բուլղարական սարսափների ծաւալը ըստ երևոյթին աւելի մեծ է։

digitised by A.R.A.R.@

համար, որի բնակչութեան ահագին մասը իր արիւնակից եղբայրներն են։ Քսան տարուց ի վեր Սարաֆովներ ու Դելչեւներ այնքան նիզակներ են ճօճել այդ երկրի մէջ, այնքան բուլղար հերոսներ են իրենց արիւնով ոռոգել այդ հողը, ուր սակայն յոյնն ու սերբը պատմագրական ոչ մի ճիգ չեն ի գործ դրել, ընդհակառակը հանդիսացել են յաճախ լրտես գործիք սուլթանական դահիճների ձեռքում՝ ընդդէմ բուլղար չէտաների…

Եւ այժմ տեսէք այդ այլանդակ խաղը ճակատագրի… Մակեդոնիան, Թիւրքերի ձեռքից խլուած, ազատագրուած Մակեդոնիան, գրեթէ ամբողջապէս պիտի վայելեն յոյնն ու սերբը։ Ինչպէ՞ս մարսէ այդ բուլղարը…

Աղէտաբեր է յաղթուածի համար մանաւանդ Ռուսաստանի այդ կոպիտ rolte-face*-ը։ Պետերբուրգը սկզբներում յախորդաց Թիւրքերի դէմ, որոնք գալիս էին վերստին գրաւելու Ադրիանուպոլիսը։ Բայց պլատոնական յախորդանք եղաւ։ Թիւրքերը եկան նստեցին, Ռուսաստանի բողոքի շանթերը միշտ աւելի մեղմացան և այսօր բնաւ չեն լսւում։ Նա սպառնում էր արշաւել դէպի Հայաստան, զինուորական ցոյցեր սարքել ուրիշ տեղեր, սակայն, Բեռլինն էլ ցոյց տուեց իր սպառնական մասը Պետերբուրգի վարիչներին և սրանք իսպառ համակերպեցին։ Ադրիանուպոլսի խնդիրը դարձաւ զուտ թիւրք-բուլղարական մի խնդիր, և նա կը լուծուի, հարկաւ, ոչ ի նպաստ բուլղարների։ Թիւրքիան ցնծում է իր այնքան աժան յաղթանակով…*

Երկա՞ր կը տեւէ արդեօք այդ ցնծութիւնը… Նոր տագնապներ չպիտի՞ պայթին մօտ ապագայում խե՛ „Հիւանդ մարդու" ասիական երկրամասերում, ուր հեւիհեւ արշաւում են այսօր եւրոպական կապիտալիզմի աւարառենչ բազէները… Ի՞նչ են այդ „երկաթուղային մրցումները" ասիական Թիւրքիոյ մէջ, եթէ ոչ նախադուռ քաղաքական մի մեծ փոթորկի ու վերիվայրումի՝ որ, դժբախտաբար, դառնում է միշտ աւելի ճակատագրական ու անխուսափելի, քանի որ ինքը Թիւրքիան մի կոյր ու տենդային սլացքով դիմում է արդէն դէպի այդ վերջնական ու կործանաբեր ճգնաժամը։

ԳՈՐԴԵԱՆ ՀԱՆԳՈՅՑ

Որքան աւելի են քրքրում արեւելեան մեծ հանգոյցը, որքան աւելի են ձգտում մօտենալ նրա վերջնական լուծումին, այնքան աւելի է նա բարդանում ու խճճւում։ Հին արիւնոտ կնճիռներին նորերն են աւելանում, աւելի ծանր ու դժուարալոյծ։ Յունաստանի առաջխաղացութիւնը, նրա յանկարծակի, լայն ծաւալումը սրում է արդէն նրա ախորժակը, թեւաւորում նոր երազներ ու ծրագիրներ… Նաեւ Ասիական Թիւրքիոյ գալոց ժառանգութեան վերաբերմամբ։

Հելլենական շովինիզմը թափ է առնում և ոմանք արդէն նախատեսնում են երջանիկ օրը, երբ Բիւզանդի կորուած թագը պիտի վերադառնայ յոյներին, երբ յունական դրօշը 5 դարու արհամարհուած գոյութիւնից յետոյ պիտի վերստին ծածանէ Այա Սօֆիայի գմբէթին…

Ուշադրաւ երեւոյթ է, որ յոյն ազգաբնակութեան ահագին մեծամասնութիւնը ապրում է յոյն պետութիւնից դուրս, անգամ այսօր, երբ այդ պետութեան սահմանները այնքան ընդարձակուել են, գրաւելով հելլենութեան ահագին զանգուածներ։ Փոքր Ասիոյ մէջ է մնում այդ ժողովրդի մեծամասնութիւնը։ Եւ բնական է, որ այսուհետեւ, երբ Յունաստանը այնքան ուժեղացաւ Բալկաններում, նա պիտի քարշէ դէպի իր ծոցը Փոքր Ասիոյ միլիոնաւոր հարազատներին, որոնք, ինչպէս այդ բազմաթիւ կղզիները, տարերային ուժով մղւում են դէպի մայր-պետութիւնը։ Որքան աւելի զօրանայ այդ վերջինը և որքան աւելի տկարանայ Թիւրքիան, այնքան աւելի ծանր ու սպառնալի բնոյթ պիտի առնէ յոյն գաղութների մեծ խնդիրը։

Այդ խոշոր հանգամանքի վրայ է, որ Եւրոպայի ուշադրութիւնն է հրաւիրում Temps*-ի ամենալուրջ թղթակիցներից մինը։ Նա ասում է, որ դեռ շատ վաղ է՝ լուծուած հռչակել Օսմանեան Արեւելքի հանգոյցները։ Եւ նա ծանրանում է թիւրքական Ասիայի երեք ամենամեծ ու ամենավտանգալի խնդիրների վրայ.*

1. *Արաբական խնդիր։*
2. *Հայկական խնդիր։*
3. *Փոքր Ասիոյ յունական խնդիր։*

Հայերը, ասում է պարիզեան թերթի թղթակիցը, պիտի քանդեն անդադար օսմանեան կայսրութեան հիմքերը, իբրեւ անհաշտ թշնամիներ թիւրքական տիրապետութեան… Հայկական հաւատարմութիւն ոչինչ է Թիւրքիոյ հանդէպ, իւրաքանչիւր հայ երդուեալ թշնամի է Թիւրքին և հայերը կազմում են շատ տեղերում հոծ զանգուածներ… Ուստի հայկական հարցը հանդիսանում է ամենածանրակշիռ խնդիրներից մինը Ասիական Թիւրքիայում։

Արաբիան—դուրս, Հայկական վիլայէթները—դուրս… Էլ ի՞նչ է մնում Թիւրքիայից։

Անատօլի՞ն… Բայց այնտեղ էլ պիտի ծառանայ շուտով յունական խնդիրը։ Հելլենիզմը, ուժեղ, բարգաւաճ և յառաջդէմ՝ կ՚առաջադրէ վաղ թէ ուշ իր իրաւունքներն ու պահանջները։ Միմիայն Պոլսում յոյների թիւն է մօտ 500,000 *և* 180,000 *Զմիւռնիայում։ Փոքրասիական եզերքները, բոլոր նաւահանգիստները լեցուն են յոյներով. և նրանք գրեթէ ամենուրեք անեղծ պահպանել են իրենց լեզուն, կրօնը, բարքերը և առաջնակարգ տեղ ունին առեւտրի, նաւարկութեան, արդիւնաբերութեան մէջ։*

digitised by A.R.A.R.@

Տեղ-տեղ միայն, ինչպէս Կապադովկիայում ու Կիլիկիայում, յոյները գրեթէ իսպառ ձուլուած են թիւրքերի հետ, լեզուով, բարքով. պահպանել են միայն իրենց կրօնը։ Գործածում են նոյնիսկ արաբական այբբէն, յունականի տեղ։

Բնականաբար, այսուհետեւ այդ կորած, օտարացած տարրերն եւս կը ձգտին վերադառնալ մայր-զանգուածի գիրկը, ինչպէս որ կը վերադառնան թիւրքացած ու քրդացած հայերն եւս դէպի հայութիւն։ Նոր յոյն սերունդը սկսում է արդէն յաճախել յունական դպրոցները...։ Վերածնութիւնը կը կատարուի բնականօրէն, անհրաժեշտօրէն։ Սամսոն — Սըվազ — Կեսարիա — Խարբերդ երկաթուղային գիծը նոր զարկ կըտայ հելլենիզմի այդ վերածնութեան։

Եթէ չլինէր Ադանայի կոտորածը, Կիլիկիոյ հայ տարրը գէթ կարող էր թերեւս նեցուկ լինել Երիտասարդ Թիւրքիային ընդդէմ առաջացող հելլենիզմի։

Ի՞նչ կը լինի ապագան... Ի՞նչ դիրք կը բռնեն Փոքր Ասիոյ երեք միլիոն յոյները մայր-հայրենիքի այս յաղթական պատերազմներից յետոյ... Պիտի կարողանան արդեօք թիւրքերը իրենց փոքրամասնութեամբ պահպանել հեգեմոնիա, գերիշխանութիւն ահագին երկրի մէջ՝ հանդէպ այդքան զօրաւոր թշնամիների...

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՋԱՐՀՈՒՐԱՆՔՆԵՐԻՑ

(«ԲՈՒԼՂԱՐԱԿԱՆ ՍԱՐՍԱՓՆԵՐ»)

Վաղն էլ անշուշտ կը խօսեն „յունական", „սերբիական" սարսափների մասին, երբ անաչառ հետազօտողները կերթան տեղնուտեղը քննելու եւ երեւան հանելու ճշմարտութիւնը։

Արդէն իսկ ընտրուած են միջազգային քննիչ յանձնաժողովներ։ Նրանց քննութեան արդիւնքը կը պարզէ մի ուրիշ անգամ յաչս լուսաւոր մարդկութեան, թէ ինչե՞ր կարող է նիւթել յաւիտենական ու անպարտելի Մարդ-Գազանը եւ թէ որքան հրէշաւոր, անբարոյական երեւոյթներ կարող է ծնել պատերազմը, անգամ երբ նա հրատարակւում է յանուն ճնշուած ցեղակիցների ազատագրման։

Ահաւասիկ մի քանի տեսարաններ այդ պատերազմի սարսափներից, որոնք դժուար թէ լինեն յօրինուած կամ չափազանցուած եւ որոնք այնքան յիշեցնում են հայերի դէմ ի գործ դրուած թիւրք-համիդեան բարբարոսութիւնները։

Զոհերը այժմ մեծ մասամբ մահմեդականներ են, խողխողուած բուլղար չէտաների ու զօրքերի ձեռքով։

Աթէնքի համալսարանը հրատարակել է մի բրօշիւր, որի մէջ ամփոփուած են արիւնոտ վաւերագիրներ։ Գրուած են նրանք ոչ յոյների, այլ օտար վկաների ձեռքով։ Ամբողջութիւնը մի սոսկալի մեղադրական է բուլղարների դէմ։

Ահա մէկը ականատեսներից, մի Ֆրանսիացի, Հ. Գ. Միշէլ.

Կուրկուտի մէջ, ասում է նա, մի բուլղար ապստամբախումբ Դօնչեվի առաջնորդութեամբ փակում է մզկիթի մէջ շրջանի բոլոր տղամարդկանց եւ հրաւիրում է բոլոր կանանց մզկիթի շուրջը, որպէս զի ականատես լինին կատարուելիք տեսարանին։

Ապա խումբը նետում է երեք ռումբ մզկիթի վրայ, որոնք սակայն չեն պայթում։ Այն ժամանակ կոմիտաջիները հրդեհում են մզկիթը եւ ներսի ամբողջ բազմութիւնը, մօտ 700 հոգի, կրակի ճարակ են դառնում։ Ով որ փորձում է փախչել, հրացանազարկ է լինում։ Դէպքից յետոյ փողոցներում թափթփուած էին մարդկային ածխացած գլուխներ, ձեռք ու ոտքեր եւայլն։

Պլանիցայի մէջ՝ նոյն Դօնչեվի խումբը աւելի սոսկալի բարբարոսութիւններ է նիւթել։ Նախ բոլոր տղամարդիկ փակուել են մզկիթի մէջ եւ կենդանի այրուել. ապա հաւաքել են բոլոր մահմեդական կանանց, որոնք իրենց հարազատների նահատակութեանը ականատես լինելուց յետոյ, նոյնպէս խմբովին այրուել են հրապարակի վրայ։

Սալօնիկի աւստրիական ընդհանուր հիւպատոսը հեռագրում է միեւնոյն ժամանակները իր կառավարութեան, որ իտալական հիւպատոսի հետ Սերրես քաղաքը գնալով, տեսել էր այնտեղ միմիայն „ծխացող մոխրակոյտեր"։ Նոյնն են վկայում եւրոպական բոլոր մեծ օրգանների թղթակիցները։

Secolo-ի թղթակիցը գրում էր այդ թերթին.

Մեծ պետութիւնների հիւպատոսները Սալօնիկում հաւաքել են մանրամասն տեղեկագիրներ Մակեդոնիոյ եւ Թրակիոյ ջարդերի մասին։ Իմ անձնական քննութիւնը թոյլ է տալիս ինձ պնդել, որ կոտորուած են մօտ երկու հարիւր հազար (200.000) մահմեդականներ, անզէն մարդիկ, կանայք, ծերունիներ եւ երեխաներ—բալկանեան պատերազմի առաջին ամիսներում։ Եւրոպական պետութիւնները անտարբեր էին դէպի մահմեդականների այդ մասսային կոտորածը եւ այդ հանգամանքը քաջալերեց բուլղարներին ու նրանք սկսեցին այնուհետեւ կոտորել յոյներին։

Երէկուայ չէն ու բարգաւաճ Սերրեսի մէջ 6000 տնից 4000-ը եւ լաւագոյնները հրդեհուած են, 4000 մագազիններ՝ կողոպտուած ու այրուած։

Ահա վերջապէս Մոսկուայի „Ուտրօ Ռոսսիի" մեծ լրագրի թղթակիցը, որի վկայութիւնը դժուար թէ լինի աչառու ու անհիմն.

Դրամա քաղաքից մի 10 կիլօմետր հեռու—ասում է նա—մենք տեսանք Դօքսատօի աւերակները։ Յոյն քաղաք է, երէկ դարձեալ բարգաւաճ, այրել են նոյն բուլ-

digitised by A.R.A.R.@

գարնները։ Երեք ժամ անդադար ռմբակոծելուց ու հրրդեհելուց յետոյ, սկսում են կոտորածը. հրաւիրում են նաև բօշաներին՝ մասնակցելու խրախճանքին։ Զարհուրելի ջարդ են սարքում յոյների մէջ։ Հարիւրաւոր անմեղ մարդիկ խողխողւում են... Կանայք ողբում էին ծայրագոյն յուսահատութեան մէջ։ Տեսայ երեխաներ, վիրաւորուած ստինքներով։ Տեսայ մի պառաւ կին, որ անմխիթար հեծեծում էր, իր հինգ զաւակները չգտնելով։ Պօքստոփ ազգաբնակութեան կէսը անհետ չքացել է։

Այդ զարհուրելի տեսարանները ծանր տպաւորութիւն էին արել վրաս—ասում է ռուս թղթակիցը — և ես իմ ամբողջ ուղևորութեան ընթացքում անասելի ամօթ էի զգում՝ որ այդ անօրակելի վայրենութիւնները կատարւել են սլաւների ձեռքով։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

XIV

ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽՕՐԵԱԿԻՆ

Հայկական խնդիրը Վարժապետեանի օրով.—Թիւրքամօլ շրջաբերականը.—Պատասխանատուներ.—«Թիւրքասէր» եւ ռուսատեաց հոսանքը Տաճկահայ հասարակութեան մէջ. Նրա պատճառները—Հայ երեսփոխանների ճառերը օսմանեան առաջին պարլամենտում.—Ռուսասիրութիւնը գաւառական ժողովրդի մէջ.—«Հիմմէթի ճիւֆիւմէթ».—Ազգային քաղաքականութեան երեք շրջաններ.—Սան-Ստեֆանօ եւ յուսախաբութիւն.—Դէպի Բեռլին.—Հայկական ագիտացիա Լօնդոնում.—Մի անազանգ՝ Վեհաժողովի Նախօրեակին.—Այն ժամանակ եւ այսօր.—

Խրիմեանից յետոյ—Վարժապետեան։

„Հարստահարութիւնների Տեղեկագիրը" մի քանի տարի արխիւներում մրափելուց յետոյ՝ վերստին հանդէս եկաւ 1876-ին, Ներսէսի պատրիարքութեան օրով։

Տարին հարուստ էր քաղաքական անակնկալներով ու փոթորկալի դէպքերով։ Թիւրքիան նորէն ապրում էր իր գոյութեան օրհասական վայրկեաններից մինը։ Ապըստամբութիւնը պայթել էր Բալկաններում և „Մոսկովի" ուրուականը սպառնագին ցցւել էր հոգեվարքող Մահիկի դիմաց։ Փոթորիկը պայթել էր—և ներսում։ Պալատական մի արիւնոտ յեղաշրջումով Աբդիւլ Համիդ բազմել էր սուլթանական գահի վրայ, յաջորդելով իր եղբայր Մուրադին։ Եւ դիպլօմատ, չարահանճար խալիֆը, երկրի ղեկին տիրանալով, սկսել էր արդէն ի գործ դնել իր դիւային հնարքները՝ թէ արտաքին և թէ ներքին տագնապներին դիմագրաւելու համար։

Ռուսական վտանգը չքացնելու նպատակով նա նետեց Եւրոպային մի հանդիսաւոր ազդարարութիւն, որով խոստանում էր անյապաղ իրագործել „ընդհանուր ռէֆորմներ" ամբողջ կայսրութեան մէջ։ Նա գրդեց միաժամանակ յոյներին ու հայերին՝ նոյնպէս ասպարէզ գալ իրենց ուրոյն ազգային պահանջներով հանդէպ սլավ ցեղերի, որ պարզել էին ապստամբութեան դրօշը։ Նա ղրկեց, վերջապէս, եւրոպական դահլիճներին պատճէնը „Օսմանեան Սահմանադրութեան" (1876 թ. դեկտեմբեր), որ մի նոր դարագլուխ էր ազդարարում Թիւրքիոյ համար, „նոր հաստատութիւններ, հիմնւած ազատութեան, արդարութեան ու հաւասարութեան վրայ"...

Բ. Դրան այդ խաբեբայ ազդարարութիւնները „ընդհանուր ռէֆորմների" մասին հետամուտ էին երկու նպատակի.

1) „Թոզ փչել եւրոպական պետութիւնների աչքին.

2) Բաժանել, հակադրել իրար թիւրքահպատակ քրիստոնեայ ազգութիւնները, սլաւոնների դէմ հանել հայերին ու յոյներին, շահել վերջինների համակրանքը և մօտալուտ պատերազմի համար՝ ձեռք բերել նրանց սիրայօժար գործակցութիւնը։

Առաջին նպատակից նա վրիպեց, իսկ վերջինը իրագործեց վարպետօրէն։ Յոյնը արդէն տրամադրուած էր սլաւների դէմ, թիւրքը շահեց և հային։

Հայոց պատրիարքը—Ներսէս Վարժապետեան—որ Խրիմեանից ստացել էր Հայկական խնդիրը, իբրև մի սուրբ ու արիւնոտ ժառանգութիւն, որ եղել էր նախագահը Հայաստանի հարստահարութեանց քննիչ Յանձնաժողովի, որ քանիցս ցոյց էր տւել ըմբոստ ոգի թիւրքական ռէժիմի հանդէպ՝ հրապարակ եկաւ յանկարծ մի արտառոց կոնդակով—ուղղւած հայ ժողովրդին—ուր պարզապէս խունկ էր ծխում օսմանեան կառավարութեան և գրգռիչ, թշնամական ակնարկներ էր նետում Ռուսաստանի հասցէին.

Այն օրէն ի վեր — ասում էր այդ կոնդակը — որ հայոց ազգին ամենամեծ մասն օսմանեան հզօր տէրութեան հպատակութեան քաղցր հովանւոյն ներքոյ մտաւ, իր հինգ դարուց պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ ինչ մեծամեծ շնորհներ իրեն պարգեւած է այս հզօր տէրութիւնը։ Եթէ այսօր Թիւրքիոյ մէջ կը տեսնենք հայ ազգը, որ կը պահէ իր կրօնը, իր եկեղեցին, իր լեզուն, իր պատմութիւնն ու աւանդութիւնները և վերջապէս եթէ այսօր հայ ազգը կըզգայ իր էութիւնը, նոյն բարեխնամ տէրութեան շնորհաց արդիւնք են...

Ստոյգ է թէև, որ հայ ազգը մերթ ընդ մերթ գաւառներու մէջ բարեխնամ տէրութեան կամաց հակառակ, հարըստահարութեանց ենթակայ եղած ալ է, հարստահարութիւնք, որոնք միայն մարմինը կը վնասեն և հեռի են այն տեսակ հարստահարութիւններէն, որոնք ոգին և մարմինը միանգամայն կը վնասեն և ազգին գոյութիւնը կը սպառնան, սակայն վերջին օրերս ձեռք առնւած միջոցներով... Մեծ յոյս ունինք, որ այնպիսի մասնաւոր ճնշման ու անկարգութեանց ալ հիմնական բարեկարգութեամբ առաջքը պիտի առնուի...

Արդ՝ հայ ազգն... չի կրնար անտարբեր մնալ օսմանեան տէրութեան գտնուած արդի ծանրակշիռ պարագայից մէջ, այլ պարտաւոր է... անկեղծ օժանդակութիւն մատուցանել։ Օսմանեան երկիրը պաշտպանել՝ Հայաստանը պաշտպանել ըսել է, նոյնիսկ հայուն կրօնը, դպրոցը, ինչքը, տունը, ընտանիքը և պատիւն ու կեանքը պաշտպանել ըսել է *)...

*) „Մշակ", 1876 թ. № 33։

digitised by A.R.A.R.@

Ահա էական յայտարարութիւնները այդ ծանօթ շրջաբերականի։ Դա առաջին՝ օղակն էր եղերական „շղթայի“... Ցախուռն, անյար (incohérent), հակասական ձեռնարկների մի շղթայ՝ որ ձգւում է այդ տխուր կոնդակից մինչև Բերլին և այնտեղից—վիժման անդունդ... Շտապենք, սակայն, մեկնաբանել և ճշտել։

Այն ժամանակւայ և յետագայ հայ պատմական քննադատութիւնը, ի դէմս մի շարք գրողների, դատափետեց Վարժապետեանին ամենածանր մակդիրներով * „դաւաճան“ բառն իսկ չխնայեցին նրա հասցէին՝ Չափազանցութիւնն, անտարակոյս, մեծ բաժին ունի այդ յախուռն գնահատումների մէջ։ Նրանք խոյս տուեցին անձը միջավայրից և առաջինի վրայ բարդեցին պատմական իրողութիւնների բովանդակ պատասխանատուութիւնը։ Սխալ մեթոդ և անարդար։ Անարդար մանաւանդ Վարժապետեանի նկատմամբ, որ իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ՝ նոր, „երիտասարդ Հայաստանն“ է մարմնացնում իր ըմբոստ ու անընկճելի խառնուածքով, իր գործօն և անձնազոհ արիութեամբ, այն Վարժապետեանի՝ որ ընդունակ էր ձեռնոց նետել օսմանեան բռնապետին և պատասխանել նրա սպառնալի պահանջներին.

— „Աւելի շուտ ես կը համաձայնիմ կախւիլ պատրիարքարանի դրան վրայ, քան թէ յետ կոչել հայկական պատգամաւորութիւնը Բերլինից“։

Անշուշտ, երիտասարդ, քաղաքականապէս անփորձ պատրիարքի անձնաւորութիւնը, նրա սուր՝ նկատիվ շունչը, նրա վառվռուն ու ռոմանտիկ տեմպերամենտը իրենց դերն ունին այդ բոլոր ձեռնարկների, նաև այս առաջին թիւրքամոլ և հակառուս կոնդակի յղացման ու խմբագրութեան մէջ։ Ներսէսին մենք տեսնում ենք դեռ 1865-ի Ազգային Ժողովում Ռուսաստանի դէմ թունոտ խօսքեր արտասանելիս՝ Ռուսական ռէժիմի ոտնձգութիւնները հայ եկեղեցու, կրօնի, լեզուի, ազգայնութեան դէմ, ռուսացման յամառ ու սիստեմատիկ ձգտումները այնքան խորն էին խոցոտում հայրենասէր և ջերմօրէն լուսաւորչական Ներսէսին, որ նա դրա հանդէպ մի վայրկեան պատրաստ էր ջատագովել օսմանեան ռէժիմը, պատրաստ էր նոյնիսկ—տրամաբանութեան կանոնները ոտնահարելով և կրօնական մետաֆիզիկային իր տուրքը հատուցանելով—յայտարարել, որ թիւրքական իրաւակարգը այն պատճառով է գերադասելի, որ նա հայի „մարմինը միայն վնասելով“, հոգին ազատ, անվնաս կը թողնէ, ուրիշ խօսքով—ըստ Ներսէսի — ֆիզիկական բնաջնջման գերեզմանոցում հայ „հոգին“ ու „ազգայնութիւնը“ դեռ կարող են ապրել ու բարգաւաճել...

Սակայն, Ներսէս միահեծան ու անպատասխանատու հեղինակը չէ այդ թիւրքասէր և ռուսատեաց ծանուցումների։ Նա ինքն ասում է նոյն կոնդակում, որ խորհրդակցել է Ազգային Վարչութեան խառն ժողովի հետ՝ Թիւրքասիրութեամբ և ռուսատեցութեամբ համակուած էր գրեթէ ամբողջ թիւրքահայ հասարակութիւնը, նաև գիտակից գաւառացիք, ինչպէս կը տեսնենք քիչ յետոյ հայ գաւառական երեսփոխանների ճառերից՝ Թիւրքիոյ առաջին պարլամենտում։ Թիւրքահայ élite-ի ռուսատեցութիւնը—որ Սան-Ստեֆանոյից յետոյ միայն սկսեց մեղմանալ—նոյնքան և գուցէ աւելի անկեղծ էր, քան նրա թիւրքասիրութիւնը։ Երկգլխեան հզօր արծիւը, որ սեղմել էր իր բռնաւոր ճանկերի մէջ մի բուռն ցեղակիցներին, աւելի ևս ահարկու, վտանգաւոր էր թիւրքահայ մտածողի տանջակոծ երևակայութեան մէջ, քան թիւրքը և քիւրդը։ Թիւրքահայը չէր մոռացել Ներսէս Աշտարակեցու և կովկասահայոց վարած մեծ ճակատամարտները յօգուտ ռուսական տիրապետութեան—և նոյնքան մեծ յուսախաբութիւնները։ Դեռ թարմ էին յուշերը Միքայէլ Նալբանդեանի եղերական նահատակութեան՝ Պետրօպավլօվսկի զնդանում. Հայ վաղամեռ բանաստեղծի անունը բերնէ բերան հոլովւում էր Կ. Պոլսում ու այլ հայկական կենտրոններում, նրա նկարը բազմաթիւ օրինակներով ցուցադրւում ու վաճառւում էր պոլսահայ գրախանութներում, ցուցադրւում էր, իբրև մի տեսակ սէնբօլ, խորհրդապատկեր զուտ ռուսական, ինկվիզիտօրական հալածանքի...

Այնպէս որ, երբ թիւրքահայոց հոգևոր պետը, ռուս-տաճկական պատերազմի նախօրեակին, խորհրդակցելով ազգային պաշտօն. մարմինների հետ, հրատարակում էր յանուն թիւրքահայ ժողովրդի իր լօյեալ (loyal) հպատակութեան և „օսմանեան հայրենասիրութեան“ հռովարտակը, — նա անում էր այդ՝ ոչ թէ միայն երկիւղի, „փօլիթիկի“, խոհեմութեան նկատումներով, ոչ թէ միայն այն պատճառով, որ պատերազմի ելքը անորոշ էր, որ հայերի թշնամական կամ նոյնիսկ փոքր ինչ պաղ ընթացքը կարող էր կատաղեցնել իշխանութիւնը, գրգռել մահմեդական խուժանները և աղէտներ յարուցանել, այլ նա անում էր իր թիւրքասէր, ամենահպատակ ծանուցումները և այն պարզ գիտակցութեամբ՝ որ օսմանեան ռէժիմը իր բոլոր արատներով հանդերձ՝ նրա աչքում գերադասելի է ռուսական ազգայնակուլ տիրապետութիւնից։

* Չմոռանանք մանաւանդ այն, որ պոլսական մթնոլորտը տոգորուած էր այն ժամանակ „ռէֆօրմի“ զրոյցներով, որ „Երիտասարդ Թիւրքիան“ պատրաստում էր արդէն իր ցնցող թատերամուտը, որ պետութեան ճակատագիրը ղեկավարում էր Միթհատ փաշան, որ հայազգի Օտեանը նրա ինտիմ խորհրդակիցն էր և նրա աջ բազուկը, որ նոյն Գրիգոր Օտեանը միաժամանակ հայ հասարակութեան և հայկական ճակատագրի ղեկավարներից մինն էր, որ ուրիշ հայ կառավարական պաշտօնեաներ ևս մասնակցում էին Ազգային Ժողովի նիստերին, տալիս էին շարունակ իրենց հրահանգները, տրամադրում

digitised by A.R.A.R.@

էին մտքերը ի նպաստ օսմանցիութեան եւայլն եւայլն։

Միջավայրի, շրջապատի և պատմական վայրկեանի այդ բոլոր տուեալները ուշադրութեան առնելով, մենք չափազանց և ծայրայեղ պիտի գտնենք մի շարք քննադատութիւններ ու ամբաստանութիւններ, որ տեղացել են Վարժապետեանի հասցէին, նրա համբաւաւոր կոնդակի առթիւ, որի գլխաւոր պակասութիւնը՝ իր ձ և ն է, իր անզգոյշ ու անտակտ ոճը, յատկանիշ մի խակ, միամիտ, անշրջանկատ խմբագրութեան։

Գրիգոր Արծրունին պարզապէս անուանում է այդ կոնդակը „խայտառակ և ամօթալի“։ Նա խօսք չէր գտնում իր զզուանքն արտայայտելու Ներսէս պատրիարքին.

Այո՛, ասում է նա, դա յատկանիշ է ամենաստոր, ամենաանբարոյական, ամենալիրբ կղերականութեանը *)...

Արծրունուն ամենից աւելի հրում է այն հանգամանքը, որ հայ լուսաւորչական հովիւը գերադասում է մահմեդական տիրապետութիւնը քրիստոնէականից (ռուսականից).

Մենք միշտ համոզուած էինք — ասում է հռչակաւոր հրապարակախօսը իր փոքր ինչ կոշտ բառբառով — որ... միայն քրիստոնէութեան միջոցով կարելի է մարդկութեանը հասնել լայն, ընդարձակ, բարոյական, հասարակական և քաղաքական զարգացմանը **)...

Ներսէս, կրկնում ենք, հնազանդուել է իր շրջապատից ու քաղաքական վայրկեանից ստացած մղումներին։ Ցխուր է, այո, 1876-ի պատրիարքական շրջաբերականի երևոյթը, վրդովեցուցիչ են այդ փքուռոյց ներբողները օսմանեան տիրապետութեան հասցէին, բայց այդ կոնդակի յղացման և գուցէ նաև խմբագրութեան պատասխանատուութիւնը թերևս աւելի ծանրանում է Օտեանների վրայ — որոնց ջերմ, ըմբոստ ու ազատամիտ հայրենասիրութիւնը նոյնպէս վեր է ամեն կասկածից — նա ծանրանում է հայ դժբախտ, այլանդակուած իրականութեան վրայ, որ զուրկ ամեն նեցուկներից, հակազդեցութեան, դիմադրութեան սեփական միջոցներից, ապաւինած հզօրների կամքին ու խոստումներին, մոլորեցնում է երբեմն ժողովրդասէր, լուսամիտ և լաւագոյն գործիչներին, դատապարտում է՝ գնալ յաճախ մանուածապատ ճամբաներով, մերթ դէպի աջ, մերթ դէպի ձախ, նայած թէ որ կողմից կը գան վարդագոյն, խոստումնալի „պատրանքները“...

1896 թուականը չէր այդ... Օրմանեանի ժամանակաշրջանը չէր։

Ո՞ւր էին դեռ պատրանքները 1876 թուականին, դիւրի՞ն էր դեռ խաբուիլ սուլթանից, թիւրքերից այն պատմական և փոթորկոտ օրերում, երբ ծնւում ու կերպարանւում էր Թիւրքիոյ մէջ սահմանադրական, բարենորոգչական հոսանքը, երբ հիմնւում էր օսմանեան պարլամենտը, երբ դեռ Կարմիր Գազանը — նոր միայն բազմած սուլթանական գահի վրայ — չէր ցոյց տուել իր ահռելի ժանիքները, երբ դեռ հայի հայրենիքը չէր տեսել զանգուածային ջարդերի ուրագանը...

Այնուամենայնիւ, Ներսէսի շրջաբերականը բուռն դժգոհութիւն յարուցեց որոշ հայ շրջաններում։ Ու յարձակումներն ուղղուեցին պատրիարքի անձնաւորութեան դէմ։ Իսկ կառավարական շրջանների մէջ, ի՛նչ ասել կուզէ, խիստ գոհ էին... Գոհ էր առհասարակ Աբդիւլ Համիդը հայոց պատրիարքի ու պոլսահայերի բռնած ընթացքից և աւելի ևս խրախուսելու համար այդ նպաստաւոր տրամադրութիւնը՝ նա որոշեց հանդիսաւոր ձևով յայտնել հայ ազգին իր արքայական համակրանքը. Մի օր կանչեց Ներսէսին պալատ և կախեց նրա կրծքին օսմանիէ ականակուռ պատուանշանը։ Պառաւ աղուէսը սկսեց գործով իր դժոխային հնարքները... Թովիչ լեզուով նա յուսադրում էր հայոց պատրիարքին. „Թո՛ղ, ասում էր, պատերազմը վերջանայ, ես գիտեմ, թէ իմ սիրելի, հաւատարիմ հայ ազգիս ինչե՛ր պիտի անեմ“..

Այդ ականակուռ շքանշանը առաջին անարգանքն էր, որ հայութեան ապագայ դահիճը հասցրեց հայ ժողովրդին...

Խրիմեան չկարողացաւ զսպել իրեն և խօսելով Ալաշկերտի սպանութիւնների ու աւերածի մասին — „Հայգոյժ“ի մէջ — ակնարկեց սուլթանական ընծայի վրայ։

Ոչխարներու ոսկորներէն մանեակ շինեցին և հովիւին վզէն կախեցին...

* Ու սակայն, Աբդիւլ Համիդի այդ սիրալիր ուշադրութիւնը խանդավառութիւն յարուցեց հայ Ազգային ժողովի մէջ և որոշեցին նոյնիսկ շնորհակալութեան ուղերձ ներկայացնել սուլթանին... Ահա թէ որտեղ են ճշմարիտ պատասխանատուութիւնները Վարժապետեանի երբեմն վարած թիւրքամոլ քաղաքականութեան և նրա մի շարք „վրիպումների“ համար... Անհատական չէին այդ վրիպումները, այլ հաւաքական։ Ու թիւրքահայոց այդ հակառուս ու տաճկանպաստ տրամադրութեան գերագոյն արտայայտիչն էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Գէորգ IV, որ մինչև վերջ մնաց իր խոր ու անհաշտ ատելութեամբ դէպի ռուսական ռեժիմը։ Հրաժարուեց օգնութեան կոչ անելու Ռուսաստանին, անգամ 1878-ին, երբ Թիւրքաց Հայաստանը ծայրէ ծայր մատնուել էր քրդական հրոսակներին, երբ Տփղիսի հայերը փոխարքայի միջոցով դիմում էին ցարին, միջամտութիւն աղերսելով և երբ Մատթէոս Իզմիրլեան, պատրիարքի ու ազգայինների յանձնարարութեամբ, եկել էր Էջմիածին (1878 թ. մարտի սկզբներին), դրդելու կաթողիկոսին, որպէս զի նա ցարի հովանաւորութիւնը խնդրէ կործանւող Հայաստանի համար...

Մի ուշագրաւ երևոյթ է թիւրքահայոց այդ ռուսատեաց տրամադրութիւնը, որ հասնում էր երբեմն ֆանատիկ

*) „Մշակ“, 1876 թ. № 33։

**) „Մշակ“, 1876 թ. № 33։

digitised by A.R.A.R.@

ծայրայեղութիւնների, որոնց աղբիւրը, առհասարակ, ոչ այնքան անկեղծ թիւրքասիրութիւնն էր, որքան ազգայնական, հայրենասիրական խոր բնազդը։ Ռուսաստանը, իր բոլոր առաւելութիւններով հանդերձ, թիւրքահայերի աչքում էապէս ազգայնակուլ մի ոյժ էր և կովկասեան հայութիւնը, նրանց կարծիքով, դատապարտուած էր վաղ թէ ուշ իսպառ կորցնելու իր ազգային կերպարանքը և ձուլուելու ռուսութեան, օրթոդոքսութեան գրկում։ Եւ թւում է թէ այդ drofession de foi-ն, հակառուսական այդ ներշնչումները տիրում էին աւելի թիւրքահայ առաջաւոր ու գիտակից տարրերի մէջ — բուրժուազիայի, մտաւորականութեան — որոնք, բնականաբար, աւելի են մշակւած հայրենիքի գաղափարով, աւելի են զգայուն ու նախանձախնդիր ազգայնական ստացւածքների վերաբերմամբ — բայց միւս կողմից նոյն ռուսատեաց հոգեբանութիւնը, թւում է թէ, ընդհանրապէս խորթ էր բուն թիւրքահայ, գաւառական ժողովրդին, որ, ինչպէս գիտենք, միշտ էլ ջերմ խանդավառութեամբ է դիմաւորել ռուսական դրօշակին, թէ 1828-ի օրերում, երբ ռուսաց զօրքը առաջին անգամը Պասկեվիչի հետ մտնում էր Կարին, և թէ 1878-ին, երբ երկրորդ անգամ նոյն ռուս զօրքը յաղթական մուտք էր գործում նոյն քաղաքի մէջ, Լօրիս-Մէլիքօվի հրամանատարութեամբ։

«Ռուսասէր էր ընդհանրապէս թիւրքահայ ժողովուրդը, գիւղացիութիւնը, ռուսասէր էր նա վաղեմի, դարաւոր աւանդութիւնների զօրութեամբ, աւանդութիւններ՝ որոնց մէջ պ ա տ ր ա ն ք ի հետ միասին կար և խոշոր, անուրանալի ճշմարտութիւն (ռուսական տիրապետութեան առաւելութիւնները՝ մահմեդական աւերիչ ու բարբարոս լուծների հանդէպ...) — բայց միւս կողմից՝ ռուսատեաց էր միջին թիւրքահայ ինտելիգենտը, բուրժուան, վաճառականը, ռուսատեաց էր շատ թէ քիչ գ ի տ ա կ ի ց ու աչքաբաց թիւրքահայը։»

Խիստ հետաքրքրական և կարևոր են այդ հակառուս մտայնութեան և այդ „թիւրքասէր“ զգացումների լուսաբանութեան համար՝ այն մի շարք յայտարարութիւնները, որ արին թիւրքահայ երեսփոխանները օսմանեան անդրանիկ պարլամենտի մէջ — յայտարարութիւններ՝ որ պէտք է համարել ինքնայորդոր, յօժարակամ և ոչ բռնադատեալ։ Աւանդական „փօլիթիկն“ ևս, անտարակոյս, որոշ դեր ունէր հայ պատգամաւորների այդ խանդավառ ճառերի մէջ, բայց և անշուշտ, նրանց ռուսատեաց և թիւրքասէր շեշտերը *au fond* անկեղծ էին։

„Մասիս“ ամսագրի 1877-ի ապրիլ 28-ի համարում արձանագրուած է օսմանեան պարլամենտի մի նիստը պատերազմի խնդրի վերաբերեալ։ Խօսում են Ռուսաստանի դէմ նաև հայ պատգամաւորները։ Խօսում է ամենից առաջ Հալէպի երեսփոխան Խարաջեան էֆէնդի. յայտարարում է „իւր ազգակցաց և մասնաւորապէս զինքն ընտրող գաւառին հայ ժողովրդեան կողմէ, թէ Ռուսիոյ պաշտպանութեան բնաւ պէտք չունին, այլ գոհ են իրենց ճակատագրէն և թէ պատրաստ են ամեն զոհողութիւն ընել՝ իրենց երկիրն ու վեհապետը Ռուսիոյ յարձակման դէմ պաշտպանելու համար“։

Մաքսուտեան Սեպուհ էֆէնդի հաստատում է Մանուկ էֆէնդիի ասածը։

Ապա խօսք է առնում Կարնոյ երեսփոխան Պալլարեան էֆէնդի։ Յայտարարում է, թէ „ինք, որ հայ է և Կարնոյ գաւառին երեսփոխան, այսքան կ՚ըսէ, թէ հայերն իրենց իշխանութիւնը կորսնցնելէ ետև, հինգ հարիւր տարիէ ի վեր իրենց կրօնքը, լեզուն և ազգութիւնը պահած են օսմանեան իշխանութեան ներքև“։

Պալլարեան էֆէնդիի այդ խօսքերը հաստատում է Կարնոյ միւս հայ երեսփոխանը, Դանիէլ Խարաջեան, աւելացնելով, որ „կարնեցիք, հայ և իսլամ եղբարք ի միասին զինուորուած են. ինքն ալ, որ ծերութեան ատեն աստիճանաւոր մ՚է, իր ազգակցաց օրինակ տալու համար՝ հասարակ զինուորաց կարգը մտել է“ ևայլն։

Նոյն հակառուսական յայտարարութիւններն արեց և Ադրիանուպօլսի հայ երեսփոխան Ռուբէն էֆէնդի։

Ի՞նչ ասել կուզէ, պարլամենտի իսլամ մասը ցնծում է, ծափահարում, առաջարկում է բոլոր լեզուներով թարգմանել ու հրատարակել այդ ճառերը, որպէս զի աշխարհը տեսնէ, թէ ինչպէս Թիւրքիոյ հայ ու այլ քրիստոնեաները (մի քանի յոյն պատգամաւորներ ևս խօսեցին նոյն իմաստով) հակառակ են Ռուսաստանի հովանաւորութեան։ Հալէպի հայ երեսփոխանը խանդավառուած, վերստին բեմ է ելնում և „յանուն քրիստոնեայ երեսփոխանաց շնորհակալութիւն է յայտնում իսլամ երեսփոխաններին՝ նրանց եղբայրական զգացմանց համար“... Եւ խորհրդարանը նորէն թնդում է բուռն, երկարատև ծափերով...

Երկու ամիս յետոյ — այլ տեսարան։ Նոյն „Մասիս“-ը իր յունիս 19-ի համարում տալիս է արձանագրութիւնը մի այլ նիստի, ուր խօսում է նոյն Կարնոյ երեսփոխան Համազասպ էֆէնդի Պալլարեանը. խօսում է բոլորովին տարբեր նիւթի — քրդական հարստահարութիւնների մասին։ Պատմում է, թէ ինչպէս աշիրէթապետները անպատիժ նիւթում են ամեն տեսակ ոտնակումներ և վալիներից ու միւթեսարիֆներից շատերը գործակցում են քրդերին...

Երբ կը հարցնէի կուսակալներուն, թէ ինչու քիւրդերը չեն պատժուիր, որոյ համար երկու վաշտ զօրք բաւական է, և այսպէս անպատիժ թողլ կը տրուի, որ շարունակեն իրենց չարագործութիւնները, ի ն ձ ի կը պ ա տ ա ս խ ա ն է ի ն, թ է ա յ ս գ ո ր ծ ի ն մ է ջ „հ ի ք մ է թ ի հ ի ւ ք ի ւ մ է թ“ կ ա յ (պետական գաղտնիք)։ Վերջէն խելամուտ եղայ, թէ ի՞նչ է եղեր այդ պետական գաղտնիքը բանծնին. այդ հ ի ք մ է թ ը սա է եղեր թէ կառավարութիւնն անոր համար այդ վիճակին մէջ կը պահէ եղեր քիւրդերը, որ եթէ հայերը Հայաստանի մէջ ապստամբական շարժում մ՚ընեն, քիւրդերը զանոնք ջարդեն և մէկ մ՚ալ, որ

digitised by A.R.A.R.@

քիւրդերը, երբ պատերազմ բացւի Ռուսիոյ դէմ, սահմանեան բանակին իբրև կամաւոր զօրք, օգնութիւն պիտի ընեն եղեր…

Երկու նիւթերի այդ տխուր կօնտրաստը, հայոց երկու յայտարարութիւնների այդ աղաղակող հակադրութիւնը այնքա՛ն բնորոշ է այն անել, յուսահատ, ողբերգական կացութեան համար, որի մէջ գտնւել է քանիցս Թիւրքահայ հասարակութիւնը, ստիպւած՝ մի կողմից վախով ու կսկիծով մերկացնել Թիւրք ռէժիմի դիւային „հիքմէթները" Հայաստանի մէջ, միւս կողմից ընդունել ու փաստաբանել հանդիսաւոր ձևերով, ի լուր ամբողջ Եւրոպայի՝ այդ նոյն չարագործ, ազգայնաջինջ ռէժիմի յարաբերական բարիքները… Հանդէպ մի այլ, քրիստոնեայ ռէժիմի, որ սպառնում էր արշաւել դէպի Հայաստան և որ աւելի կարծր էր, դաժան, աւելի մահաբեր ու ահաւոր այդ Թիւրքահայ իդէոլոգների աչքում, որովհետև նա, ճիշդ է, խնայում է ազգի մարմինը, պահպանում է նրա ֆիզիկական գոյութիւնը, բայց դրա փոխարէն՝ սպանում է „ազգութեան հոգին"…

Եւ այդ „հոգին" փրկելու համար էր, որ պատրիարք ու Ազգային ժողով բանեցին սկզբում բացարձակապէս Թիւրքանպաստ ու հակառուս քաղաքականութեան մի գիծ։

Դա առաջին շրջանն էր ազգային վեհերոտ, ճակատագրօրէն ախտաւոր ու սայթաքուն քաղաքականութեան։

Բայց ահա ռուսաց զօրքը իր յաղթական ընթացքի մէջ հասաւ Սան-Ստեֆանօ և ցարական Թնդանօթի գոռ որոտը սասանեցրեց Թիւրք կայսրութեան հիմքերը… Մէկէն ի մէկ յեղաշրջւեց Թիւրքահայ հասարակութեան տրամադրութիւնը, մէկէն ի մէկ ռուսասիրութիւնը դարձաւ կարգախօս և Ներսէս պատրիարքը, հնազանդւելով դարձեալ ընդհանուր, հասարակական կարգախօսին, բռնեց տրամագծօրէն հակառակ ընթացք, ուղևորւեց „դէպի Կանօսա", դէպի Սան-Ստեֆանօի ռուսական բանակատեղին՝ հայցելու համար մեծ իշխան հրամանատարի և նրա միջոցով ցարի հովանաւորութիւնը։ Երկրորդ շրջանն էր այդ՝ հայկական քաղաքականութեան։

Արդիւնքը—16-րդ յօդւածը…

Աւելին էր սպասում հայութիւնը։ Նա այնքա՛ն զոհաբերել էր ռուսական յաղթանակներին. և այնքա՛ն զրկանքներ ու աղէտներ էր ապրել պատերազմի միջոցին… Քիւրդ ու Թիւրք՝ հեղեղի պէս թափել էին վրէժխնդրութեան իրենց թոյնը հայ քրիստոնեայ անպաշտպան ժողովրդի վրայ, որ չէր թաքցրել իր համակրանքը ռուս յաղթական բանակին. անթիւ գիւղեր աւերւել ու հրդեհւել էին, բնակիչները կոտորւել, տաճարները սրբապղծւել և դեռ քանի՛ աղէտներ էին սպառնում պայթել այդ ժողովրդի վրայ, եթէ ռուսաց զօրքը քաշւէր, առանց հիմնական բարենորոգումներ մտցնել տալու երկրի մէջ… Միւս կողմից ամենքն էլ գիտէին, թէ Թիւրքիայում և թէ Ռուսաստանում, թէ ինչ անգնահատելի ծառայութիւններ էր մատուցել ռուսներին կովկասահայ ժողովուրդը, մի շարք փայլուն հայ զօրավարները, որոնք իրենց ռազմագիտական տաղանդով, յանդգնութեամբ ու ծանօթութեամբ տեղական պայմանների, երկրի բոլոր խորշերի՝ մեծապէս նպաստել էին ռուսաց զէնքի աջողութեան։

Այդ բոլորը գիտէին և Պետերբուրգում… Ե՞րբ են սակայն ռուս վարիչները արդարօրէն գնահատել ու վարձատրել հայ տարրի անբաւ զոհողութիւնները… Յիշենք դարձեալ 1826-28-ի մեծ դրաման, հայ ժողովրդի մասսային զինւորագրութիւնը ցարական դրօշակի տակ, Ներսէս Աշտարակեցու խանդավառ մասնակցութիւնը և ի վերջոյ՝ դառն, սրտաճմլիկ յուսախաբութիւնը…

Յուսախաբ մնաց և միւս Ներսէսը։ Դժգոհ մնաց հայութիւնը 16-րդ յօդւածից, որ շատ հեռու էր հայկական ինքնօրինութեան երազներից և որ լոկ տարտամ բառերով խոստանում էր իրագործել տալ ինչ որ բարենորոգումներ տեղական պէտքերին համեմատ…

Դրական երաշխի՞ք էր արդեօք—Հայաստանի բարենորոգման համար — ռուս զօրքի ժամանակաւոր ներկայութիւնը երկրի մէջ։ Ուզո՞ւմ էր արդեօք Ռուսաստանը անկեղծօրէն և լրջօրէն բարենորոգել այդ երկիրը,—թէ՞ նրան միայն հետաքրքրում էր ապագայ գրաւումի նախադիծը…

Այսպէս թէ այնպէս, Թիւրքահայերը՝ յանձին նոյն իրենց առաջաւոր տարրերի՝ յուսախաբւեցին Ռուսաստանից և ապաւինեցին… նրա ոխերիմ հակառակորդ Անգլիային։ Նորէն կացութեան փոփոխութիւն—նորէն volte-face… Սկսւեց դրանով հայ քաղաքականութեան երրորդ շրջանը, որ պիտի վերջանար աւելի ցաւագին յուսախաբութեամբ։

Անգլիան արդէն պատմական այդ ահաւոր տագնապի մէջ ճիգ էր թափում պահպանելու Թիւրքիոյ ամբողջութիւնը, ընդդէմ ռուսական արշաւանքի, որով միանգամայն վտանգւած էր տեսնում իր Հնդկաստանի ճանապարհը։ Անգլիան, Լորդ Բիկօնսֆիլդի չարաղէտ ներշնչումով, հոգին էր այն բոլոր դաւերի, որոնք նպատակ ունէին բաժանելու և իրար դէմ հանելու Թիւրքիոյ քրիստոնեայ ժողովուրդները, տրամադրելու հայերին ի նպաստ Թիւրքերի և ընդդէմ ռուսների, սնուցանելու հայերի մէջ սին, չարաշուք պատրանքներ, օրօրելով նրանց՝ բրիտանական հովանաւորութեան լայնալայն խոստումներով… Անգլիան կանգնեցնում էր Ռուսաստանին Պոլսոյ ճանապարհի վրայ, իր ահարկու նաւատորմը նետելով դէպի Դարդանէլ։ Անգլիան, վերջապէս, հարկադրում էր Եւրոպային՝ վերաքննութեան ենթարկել Սան-Ստեֆանօի դաշնագիրը և կոչում էր Ռուսաս-

digitised by A.R.A.R.@

տանին համաեւրոպական արէօպագ... Անգլիան ժամանակի ամենահզօր պետութիւնն էր և դէպի նա յառեցին Կ. Պոլսի հայ ազգայինների յուսավառ ու աղերսող աչքերը... Սան-Ստեֆանոյի դաշնագրի վերաքննութեան առաջարկը գոհունակութիւն պատճառեց և հայկական շրջաններին։ Սկսւեց մի անձնային ագիտացիա, Ներսէս պատրիարքը լարեց իր բոլոր ճիգերը, ի գործ դրեց իր բոլոր հնարքները՝ հայկական հարցը Եւրոպայի մէջ յուզելու համար և Բերլինի վեհաժողովից աւելին ստանալու, քան թէ աւել էր Սան-Ստեֆանոյի դաշնագիրը։ Ֆրանսերէն ու անգլիերէն լեզուներով հրատարակւում են յօդուածներ ու բրօշիւրներ, հրատարակւում է Ներսէսի թելադրութեամբ և ընդարձակ տեղեկագիր Հայաստանի կացութեան մասին։

Արդէն իսկ Լոնդոնի, Մանչեստրի հայ գաղութները գործում էին եռանդով հայութիւնը և հայ դատը ճանաչել տալու Եւրոպային, մասնաւորապէս Անգլիային։ Անգլօսիրութեան, աւելի ճիշտ անգլօմոլութեան մի կատարեալ տենդ էր, որ բորբոքւեց հայերի մէջ։ Եւ կարելի է ասել, փոխադարձաբար, անգլիացիների մէջ ևս բորբոքւեց մի ճշմարիտ տենդ հայասիրութեան և հայկական հարցասիրութեան։ Ահա „Մասիս“ի այն ժամանակւայ մի թղթակցութիւն, որ պարզ գաղափար է տալիս՝ մեզ համար յուզիչ ու պատմական այն վայրկեանի մասին.

„Հայոց հարցը — գրում էր „Մասիս“ի լոնդոնեան թղթակիցը—բաւական շարժում է առաջ բերել Լոնդոնի մէջ. շարունակ հայ ազգին և նրա ապագային մասին կը խօսին։ Այս յուզումն առաւել ևս զգալի եղաւ, երբ Ռուսիա Հայաստանի մէկ մասը սեփականել որոշեց։ Շատ քաղաքագէտ անձինք Ռուսիոյ դէպի Եփրատայ հովիտը յառաջանալուն մէջ մեծ վտանգ կընդնշմարեն“...

Թղթակցի ասելով, անգլիական թերթերը շարունակ հրատարակում էին յօդուածներ ոչ միայն Հայաստանի մէջ կատարւող հարստահարութիւնների, այլ և հայոց պատմութեան, լեզւի, կրօնի մասին, պատկերազարդ թերթերը հրատարակում էին հայ թագաւորների ու հոգևորականների պատկերներ։ Լոյս է տեսնում „Դեսպանաժողովը և Հայք“ վերնագրով մի տետրակ, որ ցրւում է պարլամենտի անդամներին, մինիստրներին, թագուհուն, լորդերին... Լաւ ընդունելութիւն է գտնում կլուբների ու եկեղեցական շրջանների մէջ... Ամեն տեղ ջերմ համակրանք հայերի համար։ Մասնաւոր հետաքրքրութիւն են ցոյց տալիս Արգայլի դուքսը և Ջէյմս Բրայս։ Վերջինս հրաւիրում է իր տուն իր անգլիացի բարեկամներին և Լոնդոնի ու Մանչեստրի ականաւոր հայերին՝ խորհրդակցելու համար հայկական դատը առաջ մղելու միջոցների մասին։ Ժողովին մասնակցում են քանի չափ ծանօթ անգլիացի գործիչներ, մեծ մասամբ պարլամենտի անդամներ։

„Սեղանի մը վրայ Հայաստանի աշխարհագրական ընդարձակ քարտէզ մը դրւած էր և ամեն ոք նրա դիրքը կը զննէր“... Խօսում են հայկական ավտօնօմիայի ու նրա հնարաւորութիւնների մասին։ Անգլիացիներից ոմանք առաջարկում են Լիբանանի պէս մի ռեժիմ սահմանել Հայաստանում.. Որոշւում է, վերջապէս, մի պատգամաւորութիւն ղրկել լորդ Դերբիին (արտաքին գործ. նախարար) և ներկայացնել նրան յիշատակագիր, խնդրելով, որ հայկական խնդիրը դրւի առաջիկայ Դեսպանաժողովի առջև։

Հայ թղթակիցը ի վերջոյ խանդավառ ուրախութիւն է յայտնում հանդէպ „ազնիւ ու վեհանձն ազգին զաւակներուն, որոնք հայ անւան ցոյց տւած կարեկցութեան և սիրոյն համար՝ համայն հայոց երախտագիտութեան արժանի են“ *)...

Հետաքրքրական է 1878-ի ապրիլին Լոնդոնում հրատարակւած մի բրօշիւր „*The Eastern Question and the Armenians*“ (Արևելեան հարցը և հայերը) խորագրով, որ մի ուշագրաւ մարգարէութիւն է և մի տեսակ ահազանգ Բերլինի Վեհաժողովի նախօրեակին.

Ներկայ պատերազմը պիտի բերէ՞ արդեօք վերջնական լուծումը—հարց է տալիս անանուն հեղինակը։ Եւ պատասխանում է վճռականապէս—ոչ։ Որովհետև, ասում է նա, Թիւրքիայից սպասել վերանորոգում, ռէֆօրմ—անկարելի է։ Եւ քանի որ Եւրոպան ստանձնել է իրաւարարի պաշտօն, ապա պէտք է լուծումն տայ Արևելեան խնդրին ոչ միայն եւրոպական, այլ և ասիական կողմից. պէտք է ազատագրէ ոչ միայն Բուլղարիան, այլ և Հայաստանը... Զգո՛յշ—ասում է նա, դիմելով պետութիւններին — եթէ Արևելեան հարցը լուծէք միմիայն Եւրոպայում և մոռացութեան տաք Ասիան, դուք դրանով կը փոխադրէք միայն խնդիրը, բայց չէք լուծի վերջնականապէս...

Եթէ եւրոպական Թիւրքիոյ իլօտը բուլղարն է, ասիական Թիւրքիայինը—հայն է։ Շատ խօսեցին վերջերս բուլղարների մասին և դա միանգամայն հասկանալի է, շատ էին յուզել բոլորին Բուլղարիոյ մէջ կատարւած „թիւրքական սարսափները“։

Սակայն, եթէ կարելի լինէր ուրւագծել հայ ժողովրդի տառապանքների պատկերը՝ նա շատ աւելի ծանր պիտի լինէր բուլղարականից։ Բուլղարները գէթ շրջապատւած չէին այնպիսի վայրենի հորդաներով (քիւրդ, աւշար, չէրքէզ), որոնք շարունակ թալանում, սպանում ու սրբապղծում էին անպատիժ կերպով։ Այդպէս էր հայոց վիճակը պատերազմից առաջ. նա աւելի ևս ծանրացաւ պատերազմից յետոյ։ Մասնաւոր դէպքերը ընդհանրացան։ Բաւական չէ, որ 20—30 հազար հայ պատերազմի ատեն լծւեցին իբրև ճշմարիտ գրաստներ՝ թնդանօթներն ու ռազմամթերքը հեռու փոխադրելու և առհասարակ ամենածանր աշխատանքներ կատարելու համար, բաւական չէ, որ միայն հայ ժողովուրդը կողոպտեցին, առան նրանից ամեն ինչ՝ պատերազմի ծախքերը հոգալու համար, այլ և պարզապէս մատնեցին այդ ժողովուրդը քիւրդ հրոսակներին, որպէս զի նրանք իրենց կամաւոր մասնակցութեամբ ուժեղացնէին օսմանեան բանակը։ Եւ ամբողջ ճանապարհի վրայ, որ անցել են հրոսակները մինչև պատերազմի դաշտ — ոչինչ չի մնացել կանգուն։ Հսկայական է թիւը այրւած գիւղերի, սրբապղծւած ու թալանւած եկեղեցիների ու վանքերի, մեծ է քանակը և սպանւած հայերի...

Բայց ամենէն զարհուրելին, որ սարսուռ է ազդում իւրաքանչիւր քիչ թէ շատ մարդասէր անհատի վրայ—այն է՝

*) „Մասիս“, 1878 թ. 6 ապրիլ

digitised by A.R.A.R.@

որ պատերազմի վախճանը դեռ վախճան չէ հայկական այդ տարափների։ Ընդհակառակը. բոլոր այդ մահմեդական ցեղերը—չէրքեզ, պարսիկ և այլն—որոնց քշել է Ռումէլիից առաջ յաղթական բանակը, պիտի նետուին ասիական վիլայէթների վրայ, լի ատելութեամբ ու վրէժխնդրութեամբ և պիտի քաշել տան Ասիոյ քրիստոնեաներին... Ահա թէ ինչ է սպասում հայերին ապագայում...

***

Ուղիղ 35 տարի է անցել—և այսօր էլ նոյն երգն են երգում հայ և օտար՝ հայկական մշտադալար դատի շուրջը։ Նոյն յուսահատ փրոգնօզը յարատեւօրէն անփոփոխ կացութեան, նոյն ցաւոտ ու չարագուշակ շեշտերը։ Կրկնուո՞ւմ է, անվերջ, տաղտկալի, զզուեցուցիչ նոտերով կրկնւում է Հայոց պատմութիւնը և դեռ տասնեակ տարիներից յետոյ պիտի կրկնուի նա՝ նոյն տխուր ու փառազուրկ էջերով, եթէ հայութիւնը շարունակէ իներտ որոճալ իր ինքնասպան կրաւորականութեան մէջ, եթէ նա ականջ չդնէ սարսափելի իրականութեան պահանջներին և չկազմէ, վերջապէս, լուրջ ինքնապաշտպան ու գիտակցական ոյժ...

Մ. ՎԱՐԱՆԴԵԱՆ

ԱՒԳՈՒՍՏ ԲԵԲԷԼ

Ամբողջ կէս դար գերմանական և համաշխարհային պատմութեան բեմի վրայ պայքարող ու փոթորկուող մի կեանք է, որ մարում է իր վերջալոյսին։ Մի չքնաղ, հազուագիւտ կեանք, որ անսովոր փայլ էր տալիս ժամանակակից պայքարներին, մի մարդ, որ չէր իջել շատերի պէս „բարձրից", ազնուական, բուրժուական դասակարգերից դէպի խաւար զանգուածները, այլ ընդհակառակը, բարձրացել էր ժողովրդային տառապանքի խորերից մինչ դէպի վեր, դէպի փառքի ու հմայքի անանցանելի գագաթները։ Այնտեղից նա իշխում էր տիրականօրէն իր ծնող ժողովրդի վրայ, իբրև մի ջինջ բարոյական իդէալ, կռում էր հզօր ձեռքով նրա դժուարին ճակատագիրը, առաջնորդում էր պրոլետարիատը պայքարից-պայքար, յաղթանակից-յաղթանակ, դէպի գալոց սոցիալական դրախտը, առաջնորդում էր իր հմայիչ խօսքի ուժով, դիւթում էր բազմահազար լսարանները իր հուժկու պերճախօսութեամբ, թնդացնում էր Ռայխստագի կամարները հանդիսաւոր վայրկեաններում — և միլիօնաւոր ու միլիօնաւոր մարդիկ ունկնդրում էին վախով, շանթարձակ մարգարէին՝ սրտատրոփ, յուզմունքով, մի ճշմարիտ կրօնական ուշադրութեամբ, մինչ աշխարհի „հզօրները" համակւում էին երկիւղով ու պատկառանքով...

Աւգուստ Բեբէլ մեռաւ, Գերմանական Սոցիալ-Դեմօկրատիան զրկուեց իր մեծագոյն առաջնորդից, համաշխարհային Սոցիալիզմը կորցրեց իր ամենախոշոր աստղերից մինը։

Անակնկալ չէր այդ մահը եօթանասնամեայ տրորուած ու հիւանդոտ գործիչի, նա չ'ընկաւ կրկէսի մէջ բուռն պայքարի միջոցին, նա արդէն իսկ մէկ ոտքով գերեզմանումն էր, հեռու կեանքի ժխորից, „վեհափառ մեկուսացման" մէջ իր յուշերը արձանագրելիս... Եւ սակայն, տեսէք այդ անհամար արտասուաթոր աչքերը յուղարկաւորութեան թափօրներին, ականջ դրէք այդ դառն հեծկլտոցներին, որ հնչում են սգաւոր պրոլետարիատի և սոցիալիստ մտաւորականութեան շարքերից, լսեցէք ցաւի ու ափսոսանքի այդ անսովոր շեշտերը համաշխարհային մամուլի մէջ, անգամ ամենամեծ բուրժուազական օրգաններում... Տպաւորութիւնը ահագին է, սասանեցուցիչ։ Գուցէ երբէք քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ի դէմս իր առաջադէմ հատուածների չէր զգացել այնպիսի սարսուռ, այնքան ցաւոտ, անդարմանելի դատարկութիւն, գուցէ երբէք ոչ մի մահգոյժ չէր յարուցել աշխատաւոր և մտածող զանգուածներում այնքան ուժեղ ու խոր ցնցում, ինչպէս այդ կարճ, լակօնիկ հեռագիրը, որ շվէյցարական մի խուլ գիւղից տարաւ դէպի աշխարհի չորս ծայրերը՝ հռչակաւոր սոցիալիստի մահուան բօթը։ Ահագին էր այն կորուստը, որ ապրում էր գիտակից և տառապող մարդկութիւնը վերջին դարու ընթացքում՝ ի դէմս իր մարող հանճարների ու ռազմիկների—Վիկտոր Հիւգօի, Բլանկիի, Լասսալի, Գարիբալդիի, Գամբետտայի, Մարքսի, Դարվինի, Գլադստօնի, Տոլստոյի—բայց և ոչ մէկին այնպէս ջերմօրէն չ'ողբաց Եւրոպան, ամբողջ պայքարող գաղափարական Եւրոպան, ոչ մէկի պատճառած սուգը չ'եղաւ այնքան ընդարձակ ու խորունկ, անդարմանելի, ինչպէս այս մէկը, որ երեկ տանում էր հարիւր հազարաւոր մարդկային ծովը Ցիւրիխի փողոցներով, Բեբէլի դիակառքի ետևից։

Ո՞ւր է գաղտնիքը... Բեբէլ չունէր, սակայն, ոչ Մարքսի ու Լասսալի ներհուն միտքը, ոչ Բլանկիի ու Գարիբալդիի յեղափոխական ոգին և հերոսութեան ու մարտիրոսութեան դափնիները, ոչ Հիւգօի ու Տոլստոյի ստեղծագործող հանճարը, ոչ էլ Գամբետտայի բոցաշունչ պերճախօսութիւնը։ Նա առաջին հռետորն էր միմիայն Գերմանիայում, ուր առհասարակ խիստ սակաւ են ճշմարիտ հռետորները, նրա խօսքն ու ժեստը — որքան և գեղեցիկ—դալկանում ու մարում էին ժօրեսեան ճարտասանութեան հսկայ խոյանքների հանդէպ, ուր գիտութիւնը, փիլիսոփայութիւնն ու արուեստը մրցում են, հաւասարապէս զօրաւոր և տիրական։ Նա փայլուն չէր և Բեբէլի հրապարակախօսութիւնը, նրա գրքերը սքանչելի ժողովրդացումն են սոցիալիստական գաղափարների, բայց չեն զարմացնում խորութեամբ, նրա գիտական-փիլիսոփայական պաշարը սահմանափակ է... Եւ ի՞նչ զարմանք. այդ ինքնուս պրոլետարը միջնա-

digitised by A.R.A.R.@

կարգ դպրոց անգամ չի անցել. ինքնաշխատութեամբ հասել էր նա ամենաբարձր, ամենանախանձելի դիրքի, որ կարող է երազել մի մեծ երկրի քաղաքական գործիչ. ինքնաշխատութեամբ, յամառ, անդուլ ճիգերով նա դարձել էր Գերմանիայի մեծագոյն կուսակցութեան առաջնորդը, նրա գերագոյն ղեկավարը։

Պրոլետար՝ իր ծագումով, պրոլետար՝ իր նիւթական կացութեամբ, կարիքներով ու զրկանքներով, պրոլետար և սոցիալիստ իր բնազդով ու աշխարհահայեացքով՝ նա 26 տարեկան հասակի մէջ քաղւում է, իբրև պրոլետարիատի միակ ներկայացուցիչ գերմանական պարլամենտի մէջ (1867 թ) և մի առժամանակ ճակատամարտում է մեն-մենակ ամբողջ բուրժուա-պահպանողական բլոկի դէմ։ Շուտով միանում է նրան Լիբկնեխտ, միանում են կամաց-կամաց այլ սոցիալիստ

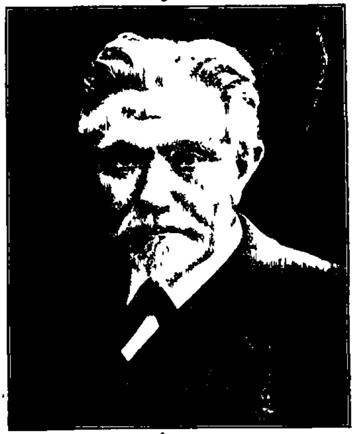

Բէբէլ

պատգամաւորներ, որոնց շարքում Բեբել շարունակում է պահպանել իր եզակի դիրքը, բարձրանում է աստիճանաբար իր արտակարգ գործունէութեան, իր կռւող տեմպերամենտի, իր խոշոր ու բնածին կարողութիւնների շնորհիւ, բարձրանում է իր ծնող-պրոլետարիատի աստիճանական վերելքի հետ, ինքն անձամբ հզօրապէս նպաստաւորում է այդ վերելքը իր բուռն, աննգային քարոզչութեամբ և ի վերջոյ... Նախկին անուս ճախարակագործը դառնում է գերմանական Ռայխստագի ամենափայլուն աստղը, Բիսմարկի ամենաահեղ հակառակորդը․

Այստեղ է ահա երևոյթը իր եզակի, համաշխարհային բնաւորութեամբ։

Թէօրետիկոս չէր Բեբել, գիտնական չէր, ոչ իսկ համալսարանաւարտ, բայց նա գործնական վարիչն եղաւ մի ահագին կուսակցութեան, իր անվրէպ բնազդով, պրոլետարական հոտառութեամբ՝ նա գիտցաւ մարզել ու ղեկավարել աշխատաւորների բազմամիլիոն բանակը, որը խորունկ հիացումով, գրեթէ կոյր հնազանդութեամբ հետևում էր նրա հրահանգներին... որովհետև Բեբել խորթ չէր այդ աշխատաւոր ընդհանրութեան համար, նա պրոլետարիատի հարազատ զաւակն էր, նրա իղձերի ու կարիքների ճշմարտագոյն թարգմանը, նրա դասի ու դրօշակի ամենաջինջ կրողը։ Մարքս, Լասսալ, Էնգէլս, Լիբկնեխտ — նրանք բոլորը մ տ ա ւ ո ր ա կ ա ն գործիչներ են, որ գալիս են բուրժուազական շրջաններից և գաղափարական մղումներով որդեգրում են աշխատաւորական դատը։ Աւգուստ Բեբել — նա ինքը մարմնացումն է և խիղճը պրոլետարիատի. նա գերմանական աշխատաւորի կատարելատիպն է, նրա ուղեղով կուռ ու յստակ մտածում են միլիոնաւոր հարստահարուածները, նրա սրտով ուժգնօրէն բաբախում են միլիոնաւոր ուրիշ սրտեր, նրա լեզւով՝ պարզ ու խրոխտ բարբառում են միլիոնաւոր լեզուները։ Նրա փայլուն կարիէրի մէջ պրոլետարիատը իր սեփական բնաշրջումն էր նախատեսնում, նրա սրարշաւ առաջխաղացութեան ու վերելքի մէջ աշխատաւոր դասակարգը տեսնում էր իր սեփական ու յաղթական վերելքը, որ պիտի բերէր աշխարհին Սոցիալիզմի ու հաւասարութեան թագաւորութիւնը...

Այստեղ է ահա նրա վիթխարի ժողովրդականութեան գաղտնիքը, այդ հանգամանքի շնորհիւ էր որ նա ձեռք բերեց մասսաների վրայ մի այնպիսի ազդեցութիւն, որպիսին չի ունեցել ոչ մէկը իր նախորդներից ու ժամանակակիցներից, որպիսին չունի անգամ սոցիալիստ հռետորներից ամենաշքեղը և ամենագիտնականը — Ժան Ժորէսը։ Իրաւ է, սակայն, միջավայրի ու ցեղային խառնուածքների ուշագրաւ տարբերութիւնը կայ... Բեբելին աւելի դիւրին էր ստեղծել կուռ ու հնազանդ մի բանակ գերմանական կարգապահ ու հեղինակապաշտ ժողովրդի մէջ, քան Ժորէսին Ֆրանսիայում, ուր համեմատաբար թոյլ է երամական բնազդը, թոյլ է և դիսցիպլինը, կարգապահութիւնը, ուժեղ են դրա հակառակ ըմբոստ ու անարշիկ, անհատապաշտ բնազդները։

Անշուշտ, գերմանական պրոլետարիատի խանդավառ պաշտամունքը դէպի Բեբել չի բացատրւում սոսկ նրանով, որ վերջինը նրա հարազատն էր, որ „կուռքը" շինուած էր պրոլետարական մսից ու արիւնից։ Շատ-շատերն են առաջ եկել և գալիս են շարունակ նոյն պրոլետարիատի շարքերից, շատ շատերն են փորձում իրենց ուժերը քաղաքական կարիէրի մէջ, բայց չեն հասնում երբէք Բեբելի ժողովրդականութեան, չեն դառնում կուռք։ Պէտք է դրա համար արտակարգ անհատականութիւն, պէտք են արտակարգ կարողութիւններ — ոչ միայն մտաւոր, այլ և բարոյական։ Բեբել ունէր թէ մէկը և թէ միւսը։

digitised by A.R.A.R.@

Խառնուածքով անպայման յեղափոխական, բնաւորութեամբ շիտակ, համեստ, ուղղամիտ՝ հեռու այն démagogie-ի հովերից, անկեղծօրէն ու ամբողջապէս նւիրւած իր մեծ գաղափարի շահերին—սոցիալիստ պարագլուխը ունէր դրա հետ և մի հզօր ու լափող կիրք—նոյնքան հզօր՝ Սիրոյ, որքան և ատելութեան մէջ։ Նրա ջերմ ու քնքոյշ սէրը դէպի տանջւող ու աշխատաւոր դասակարգը, ծնում էր նրա մէջ ատելութիւն դէպի իշխող ու կեղեքիչ դասակարգերը, դէպի ժամանակակից կապիտալիզմի սիստեմը, որ այնքան չարիքներ ու ոճիրներ է նիւթում անանկ ու իրաւազուրկ պրոլետարիատի համար, որ նրա ձեռքով արտադրում է բիւրաւոր հարստութիւններ, որոնք սակայն բաժին են մնում կեղեքիչ փոքրամասնութեան։

Որքան ազնիւ ու վեհանձն էր սոցիալիստ առաքեալը իր սիրոյ մէջ, նոյնքան ազնիւ ու վսեմ էր ատելութեան պոռթկումների մէջ։ Մինչև վերջ մնաց նա անհաշտ, ոխերիմ թշնամի կապիտալիստ-բուրժուական սիստեմի և մինչև վերջ խանդավառ ու լաւատես գուշակող ապագայ սոցիալիստական իրաւակարգի։ Մինչև վերջ—պրոլետարիատի „քուրմ“, „իշխան“ և մինչև վերջ—նրա մտերիմ ընկեր, ուղեկից և բախտակից։

Parteileiter!—„Կուսակցապետ“, հայերէն բառացի թարգմանութեամբ. կուսակցութեան ղեկավար, առաջնորդ.—այդ է Բէբէլի ամենամեծ, ամենահարազատ տիտղոսը. լիդեր, վարիչ՝ բառի բովանդակ ու լաւագոյն իմաստով։ Գերմանական Սոցիալ-Դեմոկրատիան մէկ իսկական և կարելի է ասել գրեթէ միահեծան վարիչ է ունեցել—և դա Բէբէլն է։ Երբ հնչում էր նրա հուժկու և ախորժալուր բարիտօնը հսկայական դահլիճներում, բազմութիւնը դառնում էր մարմնացած պատկառանք և ուշադրութիւն։ Ձայնը հնչում էր ընդհանրապէս միալար ու մօնօտօն, առանց խոշոր ելևէջների, բայց հնչում էր զօրաւոր, առնական շեշտերով. սուր, թափանցող աչքերը հմայում էին ունկնդրին. խօսում էր հռետորը ընդհանրապէս անշարժ կանգնած, մէկ ձեռքը գրպանի մէջ, միւս ձեռքի ցուցամատը ուղղւած դէպի հակառակորդը կամ դահլիճի որևէ անկիւն։ Համակրելի ու գրաւիչ էր այդ ձայնը, չափազանց գրաւիչ ու ազդու էին նաև այդ զոյգ աչքերը՝ օրիգինալ, հազւագիւտ, փոքր ինչ մեֆիստոֆելեան դէմքի վրայ։

Ճառերը միշտ խնամքով մշակւած, պատրաստւած էին և միշտ էլ փաստացի ու բովանդակալի — *sachlich*, առանց աւելորդ ռէտօրիկի։ Բէբէլեան ճառերը Ռայխստագի մէջ մի մի հրահանգիչ ատենախօսութիւններ էին. ահագին էր հռետորի յիշողութիւնը, ահագին՝ նիւթի, փաստերի—և ամենաայլազան փաստերի—պաշարը նրա գլխի մէջ... Այդ էր, որ ազդում էր հակառակորդների վրայ և յաճախ ջղաձգութիւններ էր պատճառում ամենակարող Բիսմարկին։

Ահա թէ ինչու „պառաւ առիւծը“ մի կատարեալ իշխանութիւն էր հաստատել իր միլիօնաւոր համախոհների սրտերում։ Նրա փորձառութիւնն ու հեղինակութիւնը սոցիալական խնդիրների աշխարհում այնքան մեծ էր, որ նրա առջև յաճախ խոնարհւում ու տեղի էին տալիս անգամ կուսակցութեան գիտնական վարդապետները—Կաուցկի, Բերնշտայն և այլն։ Ժողովուրդը, մասսան Բէբէլի հետ էր միշտ,—ինչ վճիռ էլ ընդունէին կուսակցական համաժողովները։ Գաղափարային մեծ բաղխումների ու կրիզների ընթացքում պրոլետարիատը երբեք չէր զատւում իր Բէբէլից և պաշտպանում էր միշտ նրա կողմը... Այդ պատճառով և մեծ ռ ի ս կ էր Բէրնշտայնների համար՝ Բէբէլի հակառակ դիրք բռնել։ Դրէզդէնի յիշատակելի պարտայտագը (1903 թ.-ի կուսակցաժողովը) ցայտուն կերպով վեր հանեց ամբողջ Գերմանիայի և աշխարհի առաջ Բէբէլի ահեղ ու ճնշող հեղինակութիւնը։

Այդ մարդուն շատերը գիտեն, իբրև անհաշտ ու մոլեռանդ մ ա ր ք ս ի ս տ ի, իբրև դասակարգային պայքարի նեղ, դօքտրինէօր և տարամերժ առաքեալի։ Միանգամայն սխալ կարծիք։ Ուղղափառ մարքսիստ էր նա խօսքով միայն։ Ընդունում էր, հարկաւ, մարքսեան վարդապետութեան ընդհանուր դրութիւնները, բայց և միանգամայն հեռու էր դասակարգային պայքարի այն ըմբռնումներից, որ քարոզում էին մի շարք ֆանատիկոս մարքսապաշտներ։ Նա նախ և առաջ գ ո ր ծ ն ա կ ա ն մարդ էր և „թէօրիան“ երկրորդական արժէք միայն ունէր նրա աչքում։ Նրա ուժեղ և ըմբոստ անհատականութիւնը չէր կարող ընդունել կուրօրէն մի շարք „ճշմարտութիւններ“, որոնց դարձրել էին մի տեսակ „հաւատոյ հանգանակ“, որոնք սակայն չէին համապատասխանում իրականութեան, չէին բղխում նրա պահանջներից։ Դեռ բոլորովին երիտասարդ էր, երբ — 60-ական թւականների վերջերում—ցոյց տւեց իր ըմբոստութիւնը մարքսեան պատրաստի „ֆորմուլների“ վերաբերմամբ։ Վ ի լ հ ե լ մ Լ ի բ կ ն ե խ տ — մի այլ խոշոր սոցիալիստ առաքեալ, որ երկար տարիներ ապրել էր Լոնդոնում Մարքսի ու Էնգելսի ընկերութեան մէջ—եկել էր 60-ական թւերին Գերմանիա, չէզոքացնելու նոր սկսւած լասսալեան շարժումը և պատւաստելու մարքսիզմը։ Վիլհելմ Լիբկնեխտ կենտրոնացնում է իր քարոզչական ճիգերը նախ և առաջ Բէբէլի վրայ, աւանդում է նրան մարքսեան աւետարանը, ճգնում է մտցնել նրա ուղեղի մէջ բոլոր ուղղափառ ֆորմուլները։ Նա յորդորում է բոյկոտ անել հիւսիսային-գերմանական նոր պարլամենտը, փակւել „բողոքող մեկուսացման“ մէջ, հրաժարւել առհասարակ պ ա ր լ ա մ ե ն տ ա ր ի զ մ ի ց (մարքսիզմի այդ անիշխանական տեսակէտը յետագայում փոխւեց, ինչպէս փոխւեցին և դոգմի ուրիշ կէտեր *)։ Բէբէլ չհամա-

*) Տես այդ բոլորի մասին, ինչպէս նաև Բէբէլի սոցիալիստական տակտիկի մասին՝ Մ. Վ.-ի „Հոսանքներ“-ի մէջ։

digitised by A.R.A.R.@

կերպեց։ Ընդունելով հանդերձ Կարլ Մարքսի որոշ դրութիւնները, ընդունելով դրա հետ իր ուսուցչի, Լիբկնեխտի, հեղինակութիւնը,—որին շուտով պիտի գերազանցէր—նա մերժեց „հակապարլամենտական“ տեսակէտը և որոշեց բուռն կերպով մասնակցել ընտրութիւններին ու պարլամենտի օրէնսդիր գործունէութեան (1867 թ.), որով հնարաւոր էր փոքր ինչ նպաստել տնտեսական ու քաղաքական ռէֆորմներին, յօգուտ աշխատաւոր ժողովրդի։ Գնաց, իբրև աշխատաւորութեան առաջին երեսփոխան, Նորակազմ պատգամաւորական ժողովը, որ մի բուռական խեղճ, ցենզաւոր հաստատութիւն էր, բայց շուտով վերածուեց ընդհանուր համագերմանական պարլամենտի, հիմուած ընդհանուր ձայնատուութեան վրայ։ Եւ Բէբէլ քաշեց իր ետևից—պարլամենտական, ռէֆորմային գործունէութեան մէջ — իր ուսուցչին, կէս-մարքսիստ, կէս-անարխիստ Լիբկնեխտին։

Քիչ յետոյ—մի մանրամասնութիւն է, բայց յատկանշանական—Բէբէլ, խիստ ազդուած Դիւրինգի կոմմունիստական, ընկերվարաշունչ մի գրուածքով, առաջարկում է իր ուսուցչին՝ յանձնարարել գրուածքի ընթերցումը բանւորական շրջաններին և գրել նրա առթիւ մի յօդուած կուսակցական օրգանի, „Volkstaat“-ի մէջ։ Լիբկնեխտ մերժում է, առարկելով, որ Դիւրինգ յարձակումներ է գործում Մարքսի ու նրա մեթոդի վրայ։ Բէբէլին դուր չէ գալիս այդ պատասխանը. „Թո՛ղ կորչի — ասում է նա — այդ մեթոդը, եթէ գրուածքը լաւ բան է“ (*Ich pfeife auf die Methode* *), *wenn die Sache gut ist*).

Եւ նա ինքը գրեց յօդուած Դիւրինգի բրօշիւրի մասին, ու հակառակ Լիբկնեխտի ցանկութեան, զետեղեց կուսակցական օրգանի մէջ։

Անկախութեան ու գործնական ողջմտութեան այդ գիծը յարատևեց գործիչի ամբողջ կեանքի ընթացքում. և որքան էլ մարքսիստական ուղղափառութիւնը հռչակէ Բէբէլին իբրև կարմիր, յեղափոխական, „կատաստրոֆային“ ըմբռնումների ներկայացուցիչ, որքան էլ զարդարէն նրան գաղափարական, „պրոլետարական ջինջ, տարամերժ պայքարի“ ֆորմուլներով, — իրողութիւնը մնում է այն՝ որ Բէբէլ գերազանցապէս էւոլիւցիոնիստ ու ռէֆորմիստ էր (աստիճանական և բարենորոգչական) իր աշխարհայեցութեամբ ու գործելակերպով, որ նա ի հարկին մտել է յաճախ կոմպրոմիսի, իրաւախոհութեան մէջ ոչ-պրոլետարական կուսակցութիւնների հետ, կոչ է արել բուրժուա-ռամկավար հոսանքների աջակցութեան—ռէֆորմների գործը փութացնելու նպատակով—մի տակտիկ՝ որ լաւագոյն է, միակ ընդունելին արևմտեան սահմանադրական երկրներում, մի տակտիկ՝ որին հետևել ու հետևում են բոլոր պարլամենտական երկիրների սօցիալիստ կուսակցութիւնները։ Իրողութիւնն այդ է, մնացածը սոսկ յեղափոխական ֆրազաբանութիւն է, որով մերթ ընդ մերթ այդ համեստ մարքսիստ բարենորոգչականները փորձում են վախեցնել բուրժուազիային։

Անհաշտ դօքտրինէօր չէր Բէբէլ, իրաւախոհութեան, կոմպրոմիսի կողմնակից էր նա և ներքին, կուսակցական կեանքի մէջ։ Դրէզդէնի պարտայատագից յետոյ... եկաւ Մաննհայմի համաժողովը։ Երբ Բէբէլ տեսաւ, որ այսպէս կոչուած „ռէվիզիոնիզմի“ հոսանքը միշտ աւելի և աւելի հզօր ծփանքով շեշտւում է կուսակցութեան լայն խաւերում, երբ տեսաւ, որ այդ ռէվիզիոնիստների *) և այսպէս կոչուած „յեղափոխականների“ միջև անդունդը միշտ աւելի և աւելի լայնանում է, սպառնալով նետել կուսակցութիւնը անդարմանելի տագնապների մէջ, հմուտ ու խոհական կուսակցապետը փոխեց ֆրոնտը, թողեց իր երբեմնի „տարամերժ“ ընթացքը, մոռցաւ Դրէզդէնի իր շանթոտ բանադրանքները և տարուած կուսակցութեան միութիւնն ու ամբողջութիւնը պահպանելու մտահոգութեամբ՝ յարմարուեց նոր կացութեան պահանջներին, դիմեց հաշտարար քաղաքականութեան, մերժեց ոմանց առաջարկը խմբովին հրաժարեցնելու մի շարք ռէվիզիոնիստների և գտաւ հաշտեցնող ֆորմուլներ կուսակցութեան ձախակողմի ու աջակողմի միջև։

* * *

Իր կեանքը—կուսակցութեան կեանքն էր։ Հետևել և այդ կուսակցութեան էւոլիւսիոնին, սկսած նրա օրօրոցից մինչև այսօր, երբ գերմանական Սօցիալ-Դեմոկրատիան—մասամբ նոյն Բէբէլի ջանքերով—դարձել է աշխարհի ամենաբազմամարդ, ամենահոյակապ կազմակերպութիւնը, մի կուռ ու կարգապահ մարմին, որ թէպէտ և իր ահագին թւի համեմատ չունի յեղափոխական կրակ ու ինիցիատիվ, բայց կոչուած է ծանրակշիռ դեր խաղալու Եւրոպայի ապագայ վերիվայրումների մէջ։

Ի՜նչ յուզիչ սկզբնաւորութիւն վաթսունական թւականներում... Մի վախտ, թուլակազմ երիտասարդ, մի խղճուկ արհեստաւոր, զուրկ թշուառ ընտանիքի, կորցրած իր հարազատ մայրը՝ տակաւին մանուկ հասակում, տանջուած խորթ մօր և բիրտ զինւորական հօր ձեռքերում, մատնուած վաղաժամ ի սոսկ կեանքի հոգսերի, կուրծքը արդէն մշակուած սարսափելի միկրոբներով, բերանը արիւն թքելիս.... Եւ այդ թշուառ ու լքուած էակին—ճակատագրի մի զարմանալի և զմայլելի խաղով—վիճակուած էր դառնալ, մի քանի տասնեակ տարիներ յետոյ, այն հսկայ կազմին, որ այսօր իր փարթամ, լայնարձակ ճիւղաւորութեամբ ծածկում է ողջ Գեր-

*) Բառացի. „Ես սուլում եմ այդ մեթոդը“...

*) Բարենորոգչական չափաւոր հոսանքը, որ մկրտուած է Բերնշտայնի անունով։

digitised by A.R.A.R.@

մանիան և որի անունը հիացմունքով ու երախտագիտութեամբ են արտասանում միլիոնաւոր մարդիկ՝ նաև գերմանական հայրենիքից դուրս, աշխարհի բոլոր ծայրերում...

Նւիրւել բանւորական գործին, իր հարազատ դասակարգի գործին — այս էր նրա երազը, իդէալը՝ դեռ գրեթէ պատանեկան հասակում։ Լ ա ս ս ա լ սկսել էր արդէն իր սոցիալիստական գործունէութիւնը, անօրինակ որոտներով ու շանթերով. բայց Լասսալ մի մէթէօր էր, որ սրարշաւ զարնեց ու անցաւ *), նրանից յետոյ մնում էր մի փոքրիկ կազմակերպութիւն բանւորների մէջ։

Բէբէլ չէր էլ սիրում Լասսալին, Բիսմարկի հետ ունեցած նրա բանակցութիւնների պատճառով։ Նա երկար տարիներ աշխատեց Լայպցիգում, լասսալեաններից դուրս, ուրիշ բանւորական շրջաններում աշխատեց նախ իբրև ռոսկ ռամկավարական, ապա դարձաւ սոցիալիստ։ Եւ երբ Լիբկնեխտ եկաւ Լոնդոնից ու մկրտեց նրան մարքսիզմի աւազանում, այնուհետև երկու մեծ գործիչները — Բէբէլ և Լիբկնեխտ — իբրև անբաժան ու սիրող ընկերներ, առաջ տարան միասին տասնեակ տարիներ շարունակ, իրենց բեղմնաւոր քարոզչական աշխատանքը **)։

Երկու ընկերներին մենք տեսնում ենք 1871-ի համագերմանական առաջին պարլամենտի մէջ, իբրև զոյգ ներկայացուցիչներ աշխատաւոր դասակարգի։ Կատարւել էր մեծ, պատմական անցք։ Գերմանիան արիւնալի ջարդ էր տւել Ֆրանսիային, Նապօլէոն III գերի էր բռնւել Սեդանում և Բիսմարկ գնում էր յափշտակելու Էլզաս-Լօտարինգիան։ Պէտք էր բողոքել այդ բռնութեան ու անիրաւութեան դէմ, պէտք էր հնչեցնել սոցիալիզմի ու խաղաղասէր աշխատաւորութեան ձայնը։

Պէտք չէր թողլ տալ, որ տևտօնեան բիրտ հարւածների տակ արիւնաւէր ու մահամերձ գիւղացիական Ֆրանսիան, Մեծ Յեղափոխութեան օրօրանը, Ռօբեսպիէրի ու Դանտօնի հայրենիքը։

Եւ երկու ընկերները ամբիօն բարձրացան Ռայխստագի մէջ։ Վայրկեանը ահեղօրէն հանդիսաւոր էր։ Ամբողջ Գերմանիան արբած, գինովցած, Բիսմարկի գովքն էր անում։ Շովինիզմը յորձանք էր տալիս գերմանական բոլոր նահանգներում, բուրժուա և պրօլետար, հարուստ և աղքատ, բոլորն էլ տրամադրւած էին յօգուտ Պրուսիոյ և ընդդէմ Ֆրանսիայի։ Ռիսկը մեծ էր, ահագին։ Բէբէլ և Լիբկնեխտ գրեթէ մենակ էին իրենց արբշիռ ու զառանցող հայրենիքում։ Այնուամենայնիւ, բեմ ելան։ Եւ պատասխանեցին Բիսմարկի ու ամբողջ իշխող, պատերազմիկ դասակարգի դէմ մի ահարկու մեղադրական, առան իրենց պաշտպանութեան տակ Ֆրանսիային և բողոքեցին Էլզաս-Լօտարինգիայի գրաւման դէմ։ Ամբողջ Ռայխստագը ոռնում էր երկու սոցիալիստ առաքեալների դէմ, նախագահական զանգը անընդհատ զօղանջում էր, պարլամենտի մէջ և դուրսը հրապարակում բռունցքներ էին բարձրանում Բէբէլի ու Լիբկնեխտի դէմ, մահւան վտանգն իսկ իրենց աչքերն էին առել երկու բողոքող սոցիալիստները։

Վերջացաւ պատմական նիստը, սոցիալիստների այդ վսեմ, անօրինակ ժեստը ուժգին արձագանք գտաւ ամբողջ աշխարհում։ Իրենց հայրենիքում այնուհետև հալածական՝ բողոքողները արժանացան ամբողջ մտածող Եւրոպայի, մանաւորապէս դժբախտ, ոտնահարւած Ֆրանսիայի համակրանքին ու երախտագիտութեան։

Բիսմարկ չմոռացաւ սոցիալիստական յանդուգն ապտակը և հրամայեց բանտ նետել երկու խիզախներին։ Շառաչալի դատավարութիւն Լայպցիգի մէջ։ „*Hochverrath*" բառով որակեցին քաղաքական ոճիրը, — „Դաւաճանութիւն ընդդէմ պետութեան"։ Բէբէլ և Լիբկնեխտ դատապարտւեցին երկու տարւայ բերդարգելութեան։

Բանտային կեանքը օգնեց Բէբէլին, ճնշելու աճը։ Նրա առողջութիւնը համեմատաբար կազդուրւեց, փխրուն մարմինը շտկւեց, իսկ հոգին... աւելի ևս վառւեց ըմբոստութեամբ։ Երկու ընկերները — ուսուցիչ և աշակերտ — գրեթէ միշտ մնացին մէկ խուցի մէջ. Լիբկնեխտ օգնեց Բէբէլին՝ լրացնելու կրթութեան պակասը, սովորեցրեց լեզուներ, աւելացրեց մտաւոր պաշարը։

Եւ ապագայ լիդերը դուրս եկաւ բանտից աւելի ուժեղ՝ թէ մարմնով և թէ մտքով, աւելի պատրաստ ու ձեռնհաս՝ սոցիալական մեծ պայքարների համար։ Այնուհետև, Բէբէլ դեռ մի քանի անգամ ևս բանտ նետւեց՝ „Նորին Մեծութեանը" վիրաւորանք հասցնելու պատճառով։ Ընդամենը մօտ 5 տարւայ բանտային կեանք, որ խոշոր բան է արևմտեան յեղափոխականի կեանքում։

Բանտը աճեցրեց և Բէբէլի հմայքը։ Ժամանակը առաջ սահեց, շովինիզմի ու ռազմի տենդը կամաց-կամաց մեղմացաւ. գերմանական ժողովուրդը սկսեց գնահատել և սիրել իր երկու մեծ հարազատներին ու բարեկամներին։ Բէբէլ և Լիբկնեխտ առաջ գնացին միշտ թև թևի, միշտ սոցիալիզմի աւետարանը արծարծելով։ Նոր-նոր ուժեր զինւորագրեցին, բանակն աճեց։ 1878-ին նոր աղէտ հասաւ. Բիսմարկ, ամենազօր կամայապետը, սարսափած ընկերվարական գաղափարի ընդարձակ նւաճումներից՝ հրատարակեց ծանօթ „սոցիալիստական օրէնքները", որով սոց.-դեմ. կազմակերպութիւնները ցրւեցին, քայքայւեցին, ընկերվարական թերթերը խափանւեցին, կլուբներ, ժողովատեղիներ փակւեցին, խափանւեց մի խօսքով, սոցիալիզմի լեգալ, օրինական պրօպագանդը։ 12 տարի իշխեց այդ դրակօնեան օրէնքը։ Շարժումը դրանով չխեղդւեց, հարկաւ։ Նա անցաւ

*) 1864-ին նա, դեռ բոլորովին երիտասարդ՝ սպանւեց Ժընեվի շրջակայքում, մենամարտի մէջ։

**) Լիբկնեխտ մեռաւ 1900-ին։

digitised by A.R.A.R.@

գեանի տակ։ Պրոպագանդը մղւեց գաղտագողի, բայց անգամ Ընկերվարական օրգանները սկսեցին լոյս տեսնել արտասահմանում (գլխաւորապէս Շվէյցարիայում)։

Եւ երբ 1890-ին, նոյն Բիսմարկը, զրկւած ժամանակի ու հանրային առաջադիմութեան պահանջներից, վերացրեց բռնապետական ռէժիմների ծնունդ օրէնքները, Բեբէլ և Լիբկնեխտ տեսան իրենց առջև սոցիալիստական գիտակից աշխատաւորութեան ահագին վաշտեր, մի հարուստ ու յորձանուտ տնտեսական կեանք, մի չափազանց պարարտ գետին սոցիալիզմի պրոպագանդի համար։

Թափով նետւեցին յորձանքի մէջ, հիմնեցին ամենուրեք թերթեր ու ապարաններ, այժ աւելի պարլամենտական գործունէութեան։ Իւրաքանչիւր ընտրութեանը՝

Լ ի բ կ Ն ե խ տ

աւելանում էր սոցիալիստ պատգամաւորների քանակը Ռայխստագի մէջ, իւրաքանչիւր մի նոր պարլամենտական ամբիոնից, իւրաքանչիւր մի բրօշիւր սոցիալիստական ապարանից գրաւում էր հարիւրաւոր ու հազարաւոր պրոլետարներ. 45 տարի առաջ Բեբէլ մենակ էր պարլամենտի մէջ, իսկ այսօր, նրա մահւան օրը, սոցիալիստ պատգամաւորների թիւը Ռայխստագի մէջ հասնում է 111-ի *), իսկ սոցիալիստ ընտրողների թիւը կայսրութեան մէջ՝ չորս ու կէս միլիոն։ Քառասունևհինգ տարւայ ընթացքում—այդքան տարբերութի՜ւն...

Սրանից մի 20 տարի առաջ, երբ Ռայխստագում բորբոքւել էր պատմական բանակռիւը „ապագայ սոցիալական կարգերի" մասին **), երբ բուրժուական մեծամասնութիւնը, գլուխ ունենալով հռչակաւոր (այժմ նոյնպէս հանգուցեալ) Օ յ գ ե ն Ր ի խ տ ե ր ի ն, պահանջում էր բացատրել սոցիալիզմի ծրագիրներն ու նպատակները, պարզել նրա ապագայ պետութեան ձևն ու էութիւնը, և երբ ամբողջ մամուլ Եւրոպան ուշի ուշով հետևում էր Բեռլինի անօրինակ ընդհարումին, գերման սոցիալ-դեմօկրատիան գործելու հրապարակ էր նետել իր երկու լաւագոյն մարտիկներն ու հռետորները—Բէբէլ և Լիբկնեխտ. Ամենքի ուշադրութեան կենտրոնն էր Բէբէլ, որ և արտասանեց լաւագոյն ճառը, խօսեց մի քանի ժամ, խարանեց կապիտալիստական ռէժիմի անկանոնութիւնները և ուրուագծեց գալոց ընկերվարական „իրաւակարգը", ճշմարիտ ժողովրդապետութիւնը, առանց, սակայն, ծանրանալու այդ ապագայ ռէժիմի մանրամասների վրայ, որ ոչ մի բանական էակ ճշտել այժմից չի կարող։

Այնուհետև, գործելով ամեն անգամ, երբ որևէ հանդիսաւոր առիթ էր ներկայանում, կուսակցութիւնը միշտ առաջ էր քշում Բէբէլին։

Վերջին տարիներս մեծ գործիչը, ծերութեան պատճառով, խիստ սակաւ էր բարձրանում Ռայխստագի ամբիոնը։ Եւ իր հաղւագիւտ երևումով՝ աւելի ևս մեծանում էր իր սուր հայեացքի և ճերմակ գլխի վրայ ընդհանուրի ուշադրութիւնը։ Եւ ծերունի վետերանի իւրաքանչիւր խօսքը ոսկի պէս թափանցում էր բոլորի մէջ՝ հակառակորդների, թէ համախոհների։ Հինգ տարի առաջ Վիլհելմ II-ի մի բացքերան, ձախողակ յայտարարութեան պատճառով Գերմանիան փոթորկւել էր ծայրէծայր և անգամ բուրժուա-կղերական կուսակցութիւնները բարձրաձայն յանդիմանութեան ու ցասումի խօսքեր էին նետում կայսրին։ Խնդիրը դրւեց պարլամենտի մէջ։ Եւրոպան գործելու աչքերը յառեց դէպի Բեռլին և գործելու Բէբէլն էր, որ բարձրացաւ Ռայխստագի ամբիոն՝ արտայայտելու ժողովրդական ցասումը, նշաւակելու թեթևամիտ վեհապետին, որ խաղում էր մի մեծ ազգի ճակատագրի հետ...

Բէբէլ ներկայ էր մի ուրիշ առթիւ, երբ „բարձր", օգոստափառ հրամանատարների աշխարհում նորէն լսւել էր մի տրտում „յայտարարութիւն". Այս անգամ թագաւորը չէր, այլ նրա որդին, քսանամեայ գահաժառանգը։ Նա արտասանել էր հրապարակային մի ճառ, խօսել էր սոցիալիստների մասին և անւանել նրանց՝ „թշւառականներ". սոց.-դեմոկ. կուսակցութիւնը—թշւառականների կուսակցութիւն։ 1903 թ. յունւար 22-ն էր։ Ռայխստագի մէջ—ալէկոծութիւն, իրարանցում։ Սպասում են Բէբէլի ճառին։ Parteileiter-ը, արդարև, այնտեղ էր և նրա աչքերը փայլատակում էին բարկութիւնից։ Մի աղօրմելի լաճ—թէկուզ և թագաժառանգ—յանդգնել էր վիրաւորել աշխատաւորական մեծ կուսակցութիւնը, ձեռնոց նետել

*) Ռայխստագի բոլոր պատգամաւորների թիւն է 397։

**) Գերմաներէն—Zukunftstaatsdebatten. Մի չափազանց հետաքրքրական դօկումենտ է, հրատարակւած առանձին գրքով։

digitised by A.R.A.R.@

ժողովրդական դասի ազնուագոյն ռահվիրաներին։ Պէտք էր բարձրացնել ձեռնոցը, և Բէբէլ արտասանեց իր կլասիկ ճառերից մինը, կծու, հեգնախառն շանթերով անմոռանալի դաս տուեց օգոստափառ ֆանֆարոնին։ Ահա մի կտոր այդ ճառից, որ լաւագոյնը չէ.

... Հիմա տեսէք, պարոններ—դիմում է Բէբէլ Ռայխստագին—բաւական չէ, որ Թագաւորն է մեր դէմ խօսում, այժմ էլ իր տղան է, գերման կայսրութեան Թագաժառանգը։ Այդ քսանամեայ երիտասարդ պարոնը հրապարակ է գալիս և խօսում է մեր կուսակցութեան մասին, իբրև Թշւառականների կուսակցութեան (բուռն ծիծաղ և ծափեր)։ Ասացէք, խնդրեմ, ի՞նչ ծառայութիւններ է մատուցել այդ երիտասարդ պարոնը, ի՞նչ արժանաւորութիւններ ունի նա, որ գալիս է այդ տոնով խօսելու գերմանական Սօցիալ-Դեմօկրատիայի մասին (փոթորկալի ծափեր սօցիալ-դեմօկրատների և այլ ձախակողմեան շարքերում)։ Եթէ կուզեն անուանել մեզ Թշւառականների կուսակցութիւն—ա՛հ, մենք չենք էլ զայրանայ դրանից, ի վերջոյ այդ անունը կը դառնայ պ ա տ ո ւ ո յ ա ն ո ւ ն մեզ համար... Եւ գուցէ մեր առաջիկայ կուսակցաժողովը որոշէ, որ մենք այսուհետև անուանենք մեզ Թշւառականների կուսակցութիւն։ Դրանով և մենք նետում ենք ձեռնոցը պարոնի երեսին (բուռն ծափեր)։ Պարոններ, այդ երիտասարդը, որ մարդկային հաշւով դեռ բաւական ժամանակ ունի մինչև գահին տիրանալը, պէտք է գիտնար աւելի լաւ գործեր անենել, քան թէ խաղալ այժմից իսկ Գերմանական Սօցիալ-Դեմօկրատիայի կատաղի Թշնամու դերը։ Ուզում եմ՝ ասել, որ այդ վարմունքը նպաստաւոր չի լինի նրա ապագայի համար, իբրև գալոց գերմանական Թագաւորի։ Որովհետև այն ժամանակ Սօցիալ-Դեմօկրատիան կարող է ա յ լ դիրքեր, ա յ լ այժ վաստակած լինել, քան այսօր և այն ժամանակ այդ երիտասարդ պարոնը գուցէ այլ ևս չի համարձակւի խօսել մեր մասին, որպէս Թշւառականների...

Զանգը ձեռին, նախագահը, կոմս Բալլեշտրեմ, ներվոտ ուշադրութեամբ հետևում էր հռետորին, պատրաստ գոռալու, օրէնքի անունով կանգնեցնելու և կարգի հրաւիրելու, եթէ Բէբէլ անցնէր սահմանը, եթէ նա գործածէր որևէ անզգոյշ, հակապարլամենտական դարձւած։ Բայց հին առիւծը, որ դողում էր զայրոյթից, հասցրեց հարւածը, մնալով պատշաճ սահմաններում։ Սօցիալ-դեմօկրատները բերկրանքի մէջ էին, աջակողմը ռռնում էր կատաղօրէն, դողում էին մինիստրները, դողում էր ամբողջ Ռայխստագը, որ իր գոյութեան ամենադրամատիկ վայրկեաններից մէկն էր ապրում...

***

Այժմ նա մի բուռն մոխիր է, դրւած փոքրիկ արկղի մէջ, ամփոփւած Ցիւրիխի Կրակարանում... Սարսափեցնող ունայնութիւնը կեանքի... Ընկերները, բարեկամները և հեռաւոր գաղափարակից լեգիոնները համակւած են անհուն վշտով։ Բայց և ո՞րպիսի մխիթարութիւն։ Այդ մի բուռն մոխիրը այսուհետև էլ, իբրև կենդանի, լուսեղէն հնոց, պիտի շարունակէ ճառագայթել պայքարող ու ազատատենչ մարդկութեան վրայ։

Ի՞նչ հոյակապ Թաղումն էր... Ցիւրիխը, գուցէ ամբողջ Շվէյցարիան չէր տեսել այդպիսի օր իր դարաւոր պատմութեան մէջ։ Նա տեսել էր անցեալ աշնան գերմանական կայսրի և իր շքախմբի հանդիսաւոր Թափօրները, որ գրաւել էին երկրի բոլոր ծայրերից հսկայական բազմութիւն։ Բայց այդ բազմութիւնը կրկնապատիկ էր Բէբէլի յուղարկաւորութեան օրը.— այդպէս են վկայում անգամ պահպանողական մեծ Թերթերը։ Ի՞նչ կը լինէր հապա, եթէ Թաղումը տեղի ունենար Բեռլինում...

Հարիւր հազարաւոր ուխտաւորներ և ամբողջ քաղաքը ամենապատկառոտ լռութեան մէջ մասնակցում էին անզուգական Թափօրին։ Պատգամաւորներ բոլոր քաղաքակիրթ ազգերից, գոյնզգոյն անհամար դրօշակներ և պսակների ու ծաղկեփունջերի մի ծով... Տեսարանը եզակի է. սօցիալիստական առաքեալի մահը չէ դա, այլ ապօթէօզը, աստուածացումը. սօցիալիզմի կորուստը չէ դա, այլ նրա պանծալի յաղթանակը։ Պսակներ—անգամ բուրժուա-ռամկավար մի շարք հաստատւածների ու հաստատութիւնների կողմից. գերմանական Ռայխստագն անգամ, ի դէմս իր նախագահի, մասնակցում է սգահանդիսին ցաւակցական իր հեռագրով և իր հոյակապ պսակով, որ փռւած է Բէբէլի ոտքերի տակ։ Ցաւակցական հեռագիրները աշխարհի բոլոր ծայրերից—անհաշիւ... Ապա և — ճառերը դագաղի վրայ, տասնեակ հռչակաւոր սօցիալիստական պարագլուխների սրտաշարժ դամբանականները և մանաւանդ Ադլերի—այդ միւս աւերակ ու մերձիմահ հսկայի—սասանեցուցիչ „Մնա՛ս բարև“...

Ապա... կրակը ճարճատեց—և խօսքի ու գործի տիտանից մնաց այն մի բուռն մոխիրը։

***

Դժւար է մեզ, համեմատաբար երիտասարդներիս— որ գտնւել ենք այդ մեծ ու փայլուն անհատականութեան Թովքի տակ, որ սնւել ենք վաղեմի օրերում նրա գրքերով ու յօդւածներով, լսել ենք խանդավառութեամբ նրա ճառերը և յուզւել ու ներշնչւել նրա առնական իդէալիզմով — դժւար է մեզ հաշտւել այդ մահւան գաղափարի հետ։

Ուղիղ գրեթէ քսան տարի է, ինչ տակաւին նորեկ, Եւրոպայում, առաջին անգամը մեր ականջներին հնչեց այդ Թովիչ անունը—Ա ւ գ ո ւ ս տ Բ է բ է լ։ Երիտասարդ, յափշտակւող, գաղափարական սնունդի ծարաւ մեր սրտերը այնքա՜ն շուտ մտերմացան այդ անւան ու այդ հզօր գործիչի հետ, որ հանդիսանում էր ազատագրական մեծագոյն առաջամարտիկներից մինը համաշխարհային պատմութեան մէջ, մի անսովոր մարդ, որ խօսքի ու գրչի արւեստին միացնում էր և բանտային մի գրաւիչ էպօպէա, որ աւօրեայ իրապաշտ մտահոգութիւնների, ռէֆօրմային մանր, դրական աշխատանքի շրջանակներից գիտէր յաճախ դուրս նետւել և իբրև գուշակ, մար-

digitised by A.R.A.R.@

գարէ նայել դէպի ապագան, կարդալ գալոց դարերի մշուշի մէջ, ընդնշմարել այնտեղ սօցիալական վարդագոյն երազների իրականացումը, ազդարարել անխուսափելի գալուստը մեծ, արիւնոտ, համաշխարհային „կատաստրօֆի“, երբ պիտի խորտակւին միանգամ ընդմիշտ հէգ, բազմատանջ մարդկութիւնը կաշկանդող շղթաները, պիտի ջնջւին բոլոր չորաշուք անջրպետները, որ բաժանում ու կտրատում են մարդկային հասարակութիւնները տարբեր, հակամարտ դասակարգերի, պիտի խորտակւի կապիտալիստական ոճրանիւթ շէնքը աշխատաւոր պրօլետարիատի բուռն ու յաղթական գրոհի տակ և նրա արիւնոտ փլատակների վրայ պիտի կառուցւի, վերջապէս, հաւասարութեան, եղբայրութեան և ճշմարիտ երջանկութեան թագաւորութիւնը։

Եւ իմ ու ընկերների առաջին ընթերցագիրքը ուսանողութեան առաջին օրերում, գերմանական երկնքի տակ, այն չէր, ինչ որ յայտարարել էր համալսարանի պրօֆէսօրը, այն չէր, ինչ որ պաշտօնական գիտութիւնը մեծարում էր, փառաբանում, այլ այն գողարիկ հատորը, որ տեսել էր մի քանի տասնեակ տպագրութիւն, որ թարգմանւել էր բոլոր քաղաքակիրթ և նոյնիսկ մի շարք կիսաքաղաքիրթ լեզուներով, որ մրցում էր Աւետարանի հետ, որ գրւած էր և այնքան սահուն և մատչելի գերմաներէնով. դա Բէբէլի հռչակաւոր աշխատութիւն էր—*Die Frau und der Sozialismus*, „Կինը և Սօցիալիզմը“։

Առաջին անգամ տեսայ իմ փայփայած հերոսին 1896-ի ամառը Լօնդօնում, ուր տարել էի „Դաշնակցութեան“ մի յիշատակագիրը Միջազգային սօցիալիստական համաժողովին ներկայացնելու. *Hyde Park*-ի, աշխարհի մեծագոյն պարտէզի մէջ համախմբւել էր Լօնդօնի հարիւր հազարաւոր պրօլետարիատը և անթիւ օտարականներ եկել էին լսելու եւրոպական սօցիալիզմի ամենափայլուն հռետորներին։

Բազմաթիւ ամբիոնները տեղաւորւած են ինչպէս միշտ, իրարից հեռու, պարկի ահագին տարածութեան վրայ։ Ժօրէս տակաւին նոր էր սկսել իր կարիէրը, նրա անունը դեռ քիչ էր յայտնի այն ժամանակ—և Հայդ Պարկում ամենամեծ բազմութիւնը Ժօրէսի ամբիոնի շուրջը չէր, այլ Բէբէլի։

Հէնց այն վայրկեանին, երբ հռետորները պիտի բարձրանային իրենց ամբիոնները, մի կատաղի հողմ անցաւ վիթխարի պարկի վրայից, տեղաց Լօնդօնում չտեսնւած անձրևի տարափ։ Բէբէլ առաւ անձրևակալը և ելաւ բարձր պատւանդանի վրայ.

„*Partei-und-Kampfsgenossen!*“, սկսեց նա իր սիրեցեալ բառերով *) և իր հնչեղ, որոտուն բարիտօնով... Մոռացանք հողմ ու անձրև, խռնւեցինք ու սեղմւեցինք հռետորի շուրջը։ Այդտեղ էր լօնդօնաբնակ գերման պրօլետարիատը, այդտեղ էին բազմաթիւ ռուս ու լեհ էմիգրանտներ, բայց այդտեղ էր և անգլիացի պրօլետարիատը, որ չէր հասկանում Բէբէլի լեզուն, և այնուամենայնիւ ծափահարում էր խանդավառութեամբ, ծափահարում էր իրեն օտար և հարազատ առաքեալին, որ անշուշտ իր սեփական, պրօլետարական ցաւերից էր բառբառում այդ հողմի ու անձրևի մէջ և մոլեգնոտ աչքերով կայծակներ էր արձակում համաշխարհային կապիտալիզմի ու բռնութեան դէմ։

*) „Կուսակցութեան և կռւի ընկերներ“։

Եւ մի ամբողջ շաբաթ Կօնգրէսի ուշադրութեան կենտրօնն էր—Բէբէլ։

Այնուհետև տեսնում ենք նրան գրեթէ ամեն երեք տարի, միջազգային կօնգրէսներում։ Կոպենհագ չէր եկել։ Այն հսկայ և աննման թափօրներում, որ կազմակերպել էր դանիական սօցիալիզմը իր սիրուն մայրաքաղաքում և որի թողած տպաւորութիւնը անջնջելի կը մնայ բոլոր կօնգրէսիստների սրտերում,—այդ իմպօզանտ տեսարանի և սօցիալիստական այդ հանդիսաւոր խրախճանների մէջ մի բան, սակայն, պակասում էր. Բէբէլ բացակայ էր, „ծեր առիւծի“ անունը բոլոր շրթունքների վրայ էր։ Հարցնում եմ Կաուցկուն... — „Ոչ, չի գալու, պատասխանում է տխրութեամբ սօցիալիզմի հռչակաւոր թէօրետիկոսը, որ մի քնքոյշ, որդիական սէր էր տածում դէպի Բէբէլ. ոչ, այսուհետև նա քիչ կ'երևայ հրապարակի վրայ, որովհետև հիւանդութիւնը լուրջ է, մենք խնայում ենք նրան... *Wir schonen ihn!*“։

Կուսակցութիւնը, յիրաւի, գուրգուրանքով էր պահում նրան, խնայում էր այդ փխրուն ու թանկագին գոյութիւնը, որ հասել էր իր վերջալոյսին, ուզում էր, որ նա ապրի բացարձակ անդորրութեան մէջ, չլարէ իր ուժերն ու նիարդերը, չփոթորկւի այլ ևս քաղաքական պայքարների լօզունգներով։ Բէբէլ համակերպել էր, ապրում էր մեծ մասամբ Շվէյցարիայում, իր լուռ մեկուսացման մէջ, ապրում էր որպէս փակւած նժոյգը իր սանձը կրծոտելիս... գրում էր իր հարուստ ու ալէծուփ գործունէութեան յուշերը։ Սակայն, մեծ ագիտատորը միշտ չէր հնազանդւում Կուսակցութեան հրահանգին. ազնիւ կիրքը շարունակում էր լափել նրա յաւերժօրէն թարմ, երիտասարդ հոգին և նա մերթ ընդ մերթ դուրս էր նետւում իր ակամայ կղզիացումից և սլանում դէպի պարտականութեան դաշտը։ Մենք տեսնում ենք նրան մի տարի առաջ Վիեննայում, Վիկտոր Ադլերի 60-ամեակի առթիւ սարքւած մտերմական հանդէսին, տեսնում ենք քիչ յետոյ Բազէլի միօրեայ սօցիալիստական համագումարին, ուր նա արժանացաւ բուռն, չտեսնւած օվացիաների. ապա քիչ յետոյ և—Բեռնի ֆրանս-գերմանական հաշտարար համագումարին։

Եւ դա նրա վերջին թատերամուտն էր։

* * *

digitised by A.R.A.R.@

Ի վերջոյ—„դաշնակցական“ մի յիշողութիւն... Բեբելի, Քրիստափորի և հայկական խնդրի շուրջը։ 1901-ի աշնան, երբ „Դաշնակցութեան“ լիդերը փոթորկուած սրտով գնում էր Կովկաս՝ շանթահարելու հայ ապիկար բուրժուազիային և հարթելու, գէթ ժամանակաւորապէս, ազատագրական կռուի ճանապարհը Հայաստանի և Եւրոպայի մէջ, նա անցաւ Բեռլինով և տեսակցեց Բեբելի հետ։ Թարգմանչի դերը կատարում էր Բեռլինի համալսարանի ուսանող՝ մեր ընկեր բժ. Ս.։ Թէ վերջինը և թէ ինքը Քրիստափոր ասում էին, որ այդ այցելութիւնը մի յուզիչ անակնկալ էր Բեբելի համար։ Երկար, ուշադրութեամբ ու խորին համակրանքով լսում է նա հայ քարոզչին։ Նիւթը նոյնն է... Ծանօթ գանգատը դիւանագիտութեան ոճիրների դէմ և „սրտի մարդկանց“ աջակցութեան անհրաժեշտութիւնը հայոց անօրինակ տագնապի մէջ։

Բեբել, որին հարկաւ, անծանօթ չէին մեր ժողովրդի դժբախտութիւնները, իսկոյն ցաւով մատնանշում է այն սարսափելի տրագիզմը, որի մէջ գրուած է հայկական պրօբլեմը. Նա իսկոյն և եթ յայտարարում է, որ բնաւ յոյս չկայ խորտակելու գերման քաղաքականութեան գրանիտեայ պատուարը, նամանաւանդ, որ հենց այն ժամանակ Վիլհելմ կայսրը ջերմագին բարեկամացել էր սուլթանի հետ և յոյս ունէր ճանկել նրանից հսկայական արտօնութիւններ։

Քրիստափոր լաւ գիտէր այդ բոլորը և հռչակաւոր սօցիալիստի յայտարարութիւնը աւելի ևս ամրապնդեց նրան այն համոզման մէջ, որ դիւանագիտութիւնից օգուտ չկայ և պէտք է յ ե ղ ա փ ո խ ա կ ա ն հ ա ր ո ւ ա ծ ն ե ր ո վ ստեղծել նոր դէպքեր ու տրամադրութիւններ։

Բեբել երկարօրէն գրեց „Դրօշակ“ին իր խորհրդածութիւնները հայկական հարցի և գերման քաղաքականութեան մասին։ Այդ նամակը, որ մի ընդարձակ քաղաքական տեսութիւն է, պահւում է այսօր „Դաշնակցութեան“ արխիւների մէջ և գուցէ կը հրատարակուի մօտ ապագայում։

Մ. Վ.

P. S. — „Դրօշակ“ի կողմից պատգամաւորներ էին Բեբելի թաղման՝ ընկ. Ս. Արարատեան և ընկ. Անտոն Գօշ։ Նրանք պսակ դրին խմբագրութեան կողմից՝ *A Bebel—Les socialistes Arméniens du „Droschak“* մակագրութեամբ։

„Դրօշակ“ը հեռագրեց իր վշտակցութիւնը *Vorwärts*-ին, հեռագրեց Ֆրանսիայից և „Դաշնակցութեան“ ներկայացուցիչը Միջազգային Սոց. Բիւրօի մէջ.

„Խորունկ վշտով համակուած, ողբում ենք մեծ, պայքարող Վարպետին, որ իր գրչով, իր անձնական ու պերճ լեզուով և իր անխոնջ, տիտանեան գործունէութեամբ՝ ամենամեծ դաստիարակիչներից մէկն եղաւ հայ նորագոյն երիտասարդութեան“։

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

ԻՄ ԲԱՆԴԸ

V

«Լ Ր Տ Ե Ս Ը»

—

Homo homini lupus.
Մարդը մարդուն գայլ է.

Քաղաքական բանտարկեալները տեղաւորուած էին միւսներից անջատ՝ մի առանձին շինութեան մէջ, ուր հասնելու համար պէտք էր երեք բակերից անցնել, երեք երկաթապատ դռներ բանալ ու ամեն մի բակ միւսից բաժանուած պարիսպներով, որոնց վրայ շարուած էին ապակիների սուր-սուր կտորներ։

Այդ շէնքը մի ընդարձակ, բայց ցածր ու մռայլ միջանցք ունէր, ուր անձրևոտ ու ցուրտ օրերին զբօսնում էին կալանաւորները։ Մի օր այդպիսի զբօսանքի ժամին մի անծանօթ երիտասարդ յայտնուեց, շէկ ու ծաղկատար դէմքով, բոցագոյն մազերով, մանրիկ, ճպճպան աչքերով, նիհար, կծկուած մի արարած, որ քայլում էր մեն-մենակ, ակնյայտնի զգուշութեամբ, նայում էր աջ ու ձախ վախկոտ հայեացքով ու շարժումների մէջ այնքան վարանում կար, որ թւում էր դաւադրական։ Վերակացուի հետ եկաւ ու խառնուեց բազմութեանը։ Սկզբում ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց նորեկի վրայ. քանի մի րոպէ յետոյ սակայն զատ զատ խմբերի մէջ խուլ շշուկ բարձրացաւ, որ փռուեց, տարածուեց ու բռնեց ամբողջ միջանցքը.

— Լրտե՜ս է...

Անկարելի չէր։

Օխրանայի *) և բանդային վարչութեան սովորական միջոցներից մէկն էր կալանաւորի անունով լրտեսներ տեղաւորել քաղաքականների մէջ ու գաղտնիքներ դուրս չորթել։ Բանդարկեալները սակայն շատ զգոյշ էին ու չափազանց զգայուն այդպիսի փորձերի հանդէպ։

Լրտես էր արդեօք այս հիւծախտաւոր թշուառականը, չգիտեմ. այժմ էլ չգիտեմ. բայց բազմութիւնը չորս կողմից շշնջում էր նախ ցածր, ապա աւելի և աւելի բարձրաձայն.

„Լրտե՜ս, լրտե՜ս“...

Մի խմբից միւսն էին անցնում աւելի անհանգիստները ու ըմբոստները, յուզուած դէմքով ինչ որ ասում, սրան նրան ցոյց տալով շիկահեր երիտասարդին, որ կարծես չէր հասկանում, չէր նկատում բարձրացող փոթորիկը և նոյն ձևով գնում գալիս էր պատերի տակից, միշտ վախլուկ, միշտ զգոյշ։

Լրտե՜ս... Այս մի հատիկ բառը հրաշէկ երկաթի

*) Պահնորդական բաժանմունք։

digitised by A.R.A.R.@

պէս դիպչում էր հոգիներին և ամենից անտարբերները, ամենից հնազանդներն իսկ ծառանում էին ցասումով ու զզուում յուզմունքից։ Երկարատև ու անարդար կալանաւորումից, ֆիզիքական ու բարոյական զրկանքներից դառնացած, անթիւ մանր ու մեծ անիրաւութիւններ կրած, այդ երիտասարդները միշտ պատրաստ էին ողջ աշխարհը կործանել, եթէ հնար լինէր և այժմ էլ այս նենգ դաւադրութիւնն իրենց դէմ, այս լրտեսը, ինչպէս հաւատացած էին։ Ու տարիներով կուտուած թոյնն ու ատելութիւնը մրրկի պէս եռաց ու բարձրացաւ այս լղրճուկ, այս եղկելի արարածի դէմ, որ մարմնացնում էր իրենց կրած տանջանքների հեղինակներին։

Ի՜նչ խելայեղ, ինչ անասնական կատաղութիւն էր, որ բրդաւ յանկարծ։

Ազատուած բռունցքներ կային, որոնց ոսկորներն էին ճարճատում. զայրացկոտ աչքեր, որոնցից կայծեր էին ցայտում, ուռած, անհանգիստ կրծքեր, ցասումի հեւքով թրթռուն և բոլորը՝ մի հատիկ ողորմելի արարածի դէմ, որ դարձեալ շարունակում էր իր վախկոտ ու դաւադիր զբօսանքը թշնամի շարքերի մէջ։

Եւ յանկարծ՝ տասն-քսան հոգուց բաղկացած մի խումբ, խռներամ ու անկարգ, նրա առաջը փակեց ու մի շղթայակիր երիտասարդի ուժեղ ձեռքը ծանրօրէն իջաւ նրա ուսին։

— Նզովուած լրտե՛ս, որոտաց երիտասարդը. Թշուառականը դունատ, դողդոջուն՝ փորձեց ինչ որ ասել, թօթովեց անկապ խօսքեր, բայց չկարողացաւ վերջացնել, դիմացինի միւս ձեռքի ուժգին հարուածը նրա դէմքին՝ ատամները թաղեց շրթունքների մէջ, արիւնը ժայթքեց ռունգներից ու նա ձեռքերով ծածկեց դէմքը, ասես իր մահը չտեսնելու համար։ Այնուհետև ինչ պատահեց, անհնար է նկարագրել։ Տասնեակ բռունցքներ ու ոտներ միաժամանակ բարձրացան, իրար հարուածելով, իրար տրորելով մի հատիկ զոհին հասնելու համար. Ճիչ, խուլ հայհոյանք, կատաղի անքոց, ատամների կրճտոց... Իւրաքանչիւրն աշխատում էր որևէ կերպով այդ փխրուն, այդ գձուձ մարմին հասնել, նրա միսը բզկտել, գլխին հարուածել, մազերը փետել, եղունգներով կաշին ծուատել բզիկ բզիկ արիւնոտ լաթի պէս։ Այս անօրինակ ժխորի, մարմինների այս մութ զանգուածի մէջ այլ ևս ուրոյն պատկերներ, որոշ գծեր չկային, այլ ամբողջը մի նողկալի կոյտ էր, շարժուն, գալարուն, ոռնացող ու անձև, որ մի մութ ուժից հողմավար, տարւում էր մերթ դէպի միջանցքի մի ծայրը, մերթ դէպի միւսը, միշտ եռալով, միշտ ձևափոխուելով, ինչպէս մի այլանդակ հրէշ։ Ոմանք ընկնում էին ոտների տակ, տրորւում, քաշքշւում, ուրիշները ցատկում էին դիմացինների թիկունքների, գլուխների վրայից իրենց ատելութեան ու քինու առարկային հասնելու համար. օդի մէջ յանկարծ բարձրանում էր մի բռունցք, մի զոյգ ոտք շղթաների շառաչով, մերթ մի քանի գլուխներ ու թիկունքներ, ապա կրկին ոռնացող, հայհոյող, ճչացող կենդանական կոյտը խելագար թափով նետւում էր մի պատից՝ միւսը։ Դա սոսկ ծեծ չէր. քառասուն-յիսուն մարդ, ինչպէս յանկարծական խենթութեամբ գազանացած՝ յօշոտում, ծուատում էին դժբախտ զոհին, ասես լափելու համար։ Արիւնը ծորում էր, ներկում յատակը, պատերը դրնգում ոտների դոփիւնից, օդը լի էր անգօցով ու խռխռոցով, մարդն այլ ևս չէր երևում, թւում էր, թէ նա հալուեց, փճացաւ բռունցքների ու ոտների հարուածների տակ, բայց կատաղութիւնը չէր մեղմանում, իրար էին կծոտում, տրորւում, քաշքշւում։

Եւ երբ վերջապէս վերակացուները ատրճանակները ձեռներին ու սուսերամերկ հասան ու զարկեցին ուշակորոյս ամբոխի վրայ հարուածելով աջ ու ձախ, երբ ծեծողների խուժանը ցրիւ եկաւ, յետ քաշուեց, «լրտեսի» փոխարէն յատակի վրայ ընկած էր մի արիւնոտ անձև մսակոյտ։

Լրտե՞ս էր արդեօք... ես ի՞նչ գիտեմ. բայց *Homo homini lupus*...

«ՆԱԽԿԻՆ ՄԱՐԴԸ»

Նրան կոչում էին Շէյթան։

Ի՞նչ էր իսկական անունը, չգիտեմ. ինչո՞ւ էին այդպէս անւանում, նոյնպէս չգիտեմ. գուցէ իր աչքերի համար։

Ա՛յդ աչքերը...

Չեմ ասի դիւական, ո՛չ. աւելի խենթի, ցնորողի աչքեր էին բիբերի շուրջը կանաչաւուն, կեդրոնը կապոյտ՝ այդ կլոր, փոքրիկ աչքերը շարունակ վռվռում էին, որպէս փայփլուն մոլորակ, անհանգիստ, յարաշարժ, բայց տարտամօրէն մռայլ։ Ուժեղ, ջլուտ դիմագծեր ունէր, որոնք սակայն աւելի աղօթողի, քան մոլի յանցագործի արտայայտութիւնն ունէին։ Կարճահասակ էր, նիհար, բայց երկաթի առողջութեամբ։

Անյոյս հարբեցող, նա գրեթէ մշտական մղձաւանջի մէջ էր. ցինիկօրէն կատակասէր, նա սակայն ոչ ոքի չէր վիրաւորում, չէր անարգում, ոչ ոքի չէր նեղում։ Անախորժ էին միայն նրա անվերջ գիժումները սրան, նրան, անգամ պաշտօնեաներին ու բանդապետին՝ մի բաժակ օղու փողի խնդիրքով։

Շղթաները միշտ աջ ձեռքով վեր քաշած՝ չ'աղմկելու համար, գլխարկը յետ ձգած ծոծրակին, մազերը կարճ կտրած, կօճակները բաց, նա զբօսանքի ժամերին մտանում էր առաջին պատահածին, հետը քայլում, կատակներ անում, ապա անցնում միւսին և այսպէս անվերջ։

Գուցէ նրա հանդարտութիւնն էր պատճառ, որ վե-

digitised by A.R.A.R.@

րակացուները յաճախ դուրս էին թողնում նրան դըսի բակի նախնական քննութեան տակ եղած կալանաւորների հետ զբօսնելու։ Այսպէս էի մտածում ես իմ դիտողութեան վրայ հիմնուած ու գրեթէ սիրում էի Շէյթանին, առանց երբեք հետը խօսած լինելու։ Իր արտաքինի, այդ ջլուտ դէմքի, այդ անօրինակ աչքերի մէջ մի բան կար, որ որոշել, սահմանել չէի կարող, բայց ինձ գրաւում էր, թէև գիտէի ծանր յանցագործ է։ Ընկերս, սակայն աւելի փորձուած, աւելի երկար ապրած բանդում, մի օր ցրեց իմ պատրանքը։

— Զգուշացիր Շէյթանից, ասաց նա, դա մի ահարկու գազան է, „նախկին մարդ", ընդունակ ամեն րոպէ զարհուրելի ոճիր գործելու։

— Ապա վերակացուները, շրջապատողներն այդպէս քաղցր են հե՞տը, հարցրի։

— Վերակացուները վախենում են, Շէյթանը քսան տարուայ տաժանակիր աշխատանքի է դատապարտուած սպանութիւնների համար. այդպիսիները խիստ վտանգաւոր են, որովհետև էլ կորցնելիք չ'ունին. սա երրորդ դատապարտութիւնն է, երկու անգամ Սիբիրից փախել է, տունդրաների, ճահիճների, անտառների միջից և... ի՞նչ ես կարծում—հիւանդ ընկերը շալակած. մարդուն դժուար է ճանաչել, այս անիրաւը վեց սպանութիւն է կատարել, վերջացրեց նա մտախոհ։

„Հիւանդ ընկերը շալակած, Սիբիրի ճահիճների մէջ այս մարդասպանը, այո՛, մարդուն դժուար է ճանաչել, հոգին մութ բաւիղ է հազարաւոր խորշերով, որ դեռ ոչ ոք չի լուսաւորել"... մտածում էի ինքս ինձ։

Եւ Շէյթանը ինձ համար դարձաւ աւելի խորհրդաւոր, աւելի առեղծուածական։ Ու ամեն անգամ զբօսանքի ժամերին հայեացքս նրանից չէի կարողանում բաժանել. հետևում էի նրա բոլոր շարժումներին, քայլուածքին, այդ ցնորական քրքիջներին, վառվռուն աչքերին։

Բանտարկուած էր նաև Շէյթանի կինը, մի յանցագործ աղախին, որ մեղադրւում էր բազմաթիւ գողութիւնների մէջ։ Շաբաթը մի անգամ կնոջ հետ տեսակցելու արտօնութիւն ունէր նա հէնց մեր բակում։ Կնոջ հետ էլ չափազանց քնքոյշ ու սիրալիր էր նա։

Մի հատիկ մարդ կար, որի հետ Շէյթանը հաշտուել չէր կարողանում ու մշտական հակամարտութեան մէջ էր. դա իր մօտիկ ընկերը, նոյնպէս Սիբիրից փախած Պետրին էր, իր կարգին շատ յայտնի ոճրագործ, մարդասպան, որ բանդն էլ սարսափի մէջ էր պահում։

Երկու կալանաւորների վէճը իրենց կանանց արիութեան ու ճարպիկութեան մասին էր. Պետրին պնդում էր, որ իր կինը առաջնակարգ գող է և գերազանցում է Շէյթանի կնոջը, իսկ Շէյթանը այդ տանել չէր կարողանում, յուզւում էր, կատաղում, որովհետև նրա կարծիքով իր „կինը աշխարհի առաջին ճարպիկ գողն է, որ աչքի մազ կարող է թռցնել"։ Հին վէճեր, հին կռիւ, որ միշտ նորոգւում էր. այդ ժամերին նրանք երկսով էլ սարսափելի էին։ Շէյթանի աչքերը կատաղի փայլ էին ստանում, կարծես խորշերից դուրս պրծնելու համար. նա մարաղ մտած վագրի պէս նետւում էր դէպի հակառակորդը, փորձում էր բռնել կոկորդը, բայց սա աւելի ուժեղ ու բարձրահասակ, ոտքի կամ ձեռքի մի ուժգին հարուածով յետ էր մղում նրան ու գետին տապալում։ Կռիւը վերջանում էր, նրանք իսկոյն հաշտւում էին, շրջում միասին, կատակում, ծիծաղում, մինչև յաջորդ ընդհարումը։

Եւ մի անգամ Շէյթանի կինը այնպիսի յաղթանակ տարաւ, որ ամբողջ բանդը զարմացաւ։ Չորս-հինգ շաբաթից ի վեր նա տեսակցութեան չէր գալիս ամուսնու հետ, ասում էին պատժել, զրկել են։ Ու յանկարծ մի օր յայտնուեց, մի նորածին երեխայ գրկին։ Շէյթանը քարացած մնաց. հայր էր դարձել բանդում առանց այդ գիտնալու... նա զայրոյթից դողդողում էր. ատամները չռած, բռունցքը սղմած՝ արդէն պատրաստւում էր յարձակուել, երբ կինը ժպտալով մօտեցաւ, նրա ականջին մի բան փսփսաց. Շէյթանի դէմքը վայրկենապէս պայծառացաւ, աչքերը մեղմացան, անհուն քնքշութեամբ նա խլեց երեխան, սղմեց կրծքին, համբուրեց, ճչաց, քրքջաց ու սկսեց խենթի պէս պտոյտներ գործել բակում։

Շուարած նայում էինք. բանդային կեանքի չտեսնուած նորութիւն էր—Շէյթանը հա՛յր... Շուտով սակայն այս անօրինակ հանելուկը լուծուեց։ Երեխան ուրիշի էր, մի կալանաւոր կնոջ, որ ծնել էր բանդում, շատ մութ պարագաներում, իր արձակման օրերին. բանդային մութ սիրոյ այդ վտանգաւոր պտուղը դուրս չտանելու համար, ուր նրան սպասում էր ամուսինը, դժբախտ կինը ստիպուած էր եղել լքել զաւակը, որ Շէյթանի կինը ընդունել, որդեգրել էր հաճոյքով, մօրն ազատելով ծանր փորձանքից։

Այսպէս թէ այնպէս, Շէյթանը հայր էր... Ու երբեք աւելի քնքոյշ, աւելի երջանիկ հայր։

Մութ ծագումով այդ փոքրիկ արարածը Շէյթանի բանդը՝ դրախտի և կեանքը՝ երանութեան փոխեց։ Կանանց բաժնի, վերին յարկի բարձր լուսամուտից, կինը ցոյց էր տալիս երեխան Շէյթանին և սա մոռացած զբօսանք, կատակներ, վէճ ու կռիւ, մոռացած նոյնիսկ իր օղին, կանգնում էր աղօթողի կեցուածքով, նայում էր վեր՝ ձեռքերը տարածած դէպի փոքրիկը, խօսում էր, կանչում էր, լալիս, ժպտում, քրքջում, կամ պարում էր ու ոստոստում երեխային զուարճացնելու համար։ Հասնում էր տեսակցութեան օրը. Շէյթանը դրանը սղմուած՝ սպասում էր ու երբ յայտնւում էր կինը, նա խլում էր երեխան, համբուրում երեսը, աչքերը, ձեռքերը, ոտքերը, այնպիսի տենդով, կրքով, որ ասես ուզում էր իր կրծքի մէջ թաղել նրան. ապա վազվզում էր բակում, ցատկռտում, պարում խենթի պէս

digitised by A.R.A.R.@

Այսպէս շաբաթներ ու ամիսներ ու տարի անցաւ. Երեխան աճեց, մեծացաւ. Շէյթանը երջանիկ էր։

Եւ մի անգամ, զբօսանքի ժամին՝ Շէյթանը իզուր էր նայում դէպի վեր, դէպի լուսամուտը. Երեխան չկար. Նա կանչեց, ճչաց, իզո՜ւր. Երեխայի փոխարէն երևաց կնոջ գլուխը. Նա հասկացրեց նշաններով, որ երեխան ծանր հիւանդ է։ Կայծակ ճայթեց Շէյթանի գլխին. Նա ուժգնօրէն խփեց ճակատին, աչքերից ցայտեցին արցունքները ու կանգ առաւ քարացած. Ապա ճչաց խելայեղօրէն, պտոյտներ գործեց մազերը ճմռելով ու յանկարծ ուշքի եկածի պէս վազեց դէպի գրասենեակը, թռաւ կախւեց լուսամուտի երկաթներից.

— Երեխաս հիւանդ է․․ երեխաս մեռնում է․․ բժիշկ առում եմ, ես ձեր... կը քանդեմ, կ'աւերեմ, կըսպանեմ, բժիշկ, անմիջապէս բժիշկ, ես ձեր... ճչում էր նա։

Նա սարսափելի էր. երկաթներն էր ճմռում, ատամներով կրծոտում փակւած գազանի պէս։ Ո՞րտեղից բժիշկ... սարի պէս աղամարդիկ էին մեռնում առանց բժիշկի ու դեղի, ո՞վ էր մտածում երեխայի համար բժիշկ բերել և այն՝ անմիջապէս։

Շէյթանը սակայն պահանջում էր, հայհոյում, մռընչում, լալիս, աղերսում, բոլորը միաժամանակ. ոճրագործն ու քնքոյշ հայրը, „Նախկին մարդն“ ու զգացող, տանջւող, սիրող սիրտը փոխ առ փոխ յաջորդում էին իրար, լրացնում էին իրար ու դժւար էր առանց արգահատանքի ու դառն սոսկումի նայել այդ մարդուն։

Սպասում էինք...

Ակնյայտ էր, որ Շէյթանը սարսափելի բան պիտի անէր, եթէ իսկոյն բաւականութիւն չստանար։

Բանդապետի հրամանով՝ երկու-երեք ուժեղ վերակացուներ մօտեցան նրան, քաշեցին, ցած բերին լուսամուտից և շղթայւած տարան ձգեցին միւս, ներսի բակը ու դուռը փակեցին։ Այնտեղից դեռ մի առժամանակ լսւում էր Շէյթանի ճիչը, հայհոյանքը. Նա լալիս էր, տնքում, բժիշկ էր կանչում։ Ու յանկարծ՝ նա արիւնոտած երեսով ու վիրաւոր, քերթւած ձեռներով յայտնւեց ահագին բարձրութեան պատի վրայ, ցից ցից անկւած ապակու սուր կտորների մէջ. ինչպէս էր բարձրացել, այդ միայն ինքը գիտէր, այդ զարմանալի մարդը։

— Բժի՜շկ, մռնչաց նա բարձրից և կատաղի ճարպիկութեամբ վար նետւեց արիւնլւայ ու քերթւած ձեռներով ու ծունկերով, կրկին սողաց դէպի գրասենեակը.

— Բժի՜շկ, բժի՜շկ, երեխան մեռնում է, հեծեծում էր նա...

Մարդկային հոգին մութ անդունդ է...

Շէյթանի երեխան չմեռաւ. Ես նրան առողջ թողեցի բանդում։

ՏԱՐԱԳԻՐ

ՄԵԾ ՀԱՆԴԻՍԱՎԱՅՐԻՑ

Ս. Կարապետ, յուլիս

Ս. Կարապետ եմ... Երազ է թւում, մի մեծ, սքանչելի երազ։ Ժընէվ—Պետերբուրգ—Ս. Կարապետ։ Այնքա՜ն շատ են և այնքան ուժեղ՝ տպաւորութիւնները։ Ինչպէ՞ս նկարագրեմ։ Գրիչ պէտք է։ Այս բնութիւնը իրաւ որ դիւթիչ է։ Մեր Ղարաբաղի հետ համարձակ կարող է մրցել։ Միայն... խե՜ղճ է, ընկճւած է ժողովուրդը նիւթական զրկանքների բեռի տակ։ Բայց արդէն նշմարելի են վերածնութեան նշոյլները։ Զւարթ տրամադրութիւն եմ տեսնում ամենուրեք։ Երիտասարդ տարրերը... նրա՜նք են աւանգարդը, նրանց վրայ է մեր յոյսը...

Համազգային մեծ յոբելեանի շուրջը—աննկարագրելի խանդավառութիւն։ Չգիտեմ, երբևիցէ այս դժբախտ վայրերը տեսա՞ծ են այսքան շքեղ ու կազդուրիչ հանդէսներ։ Մի հոյակապ միտինգ։ Պերճաբան և սրտաշարժ Վռամեանի հետ ամբիոն է բարձրանում մեր Ռոստոմը։ Կարո՞ղ էք երևակայել Ռոստոմին՝ մ ի տ ի ն գ ա յ ի ն հ ռ ե տ օ ր ի դերում...

Ահա և Արմէն-Գարօ, Մարզպետունի, երիտասարդ ընկեր Բօնապարտեան, ահա Անդրանիկի Վարդան Վարդապետը—մեր լեգենդական վեղարաւորներից մինը։ Եւ քանի՜ ուրիշները... Ուխտաւորների մի ծով։

Ուրախ են ամենքը, տոգորւած վայրկեանի վեհութեան գիտակցութեամբ։ Բարձր են բաբախում սրտերը։ Չէ՞, 1500-ամեայ մի մոռացւած ու հալածական գոյութեան յոբելեանն է, նրա վերածնութեան յոբելեանը։ Չէ՞ 1500 տարի առաջ, այստեղ, այս նոյն չքնաղ, բանաստեղծական վայրերում Սահակ ու Մեսրոպ երկնել են իրենց հոյակապ ու ազգաշէն ծրագիրները։

Եւ մենք կարծես տեսնում ենք նրանց, այդ պանծալի դէմքերը։ Այս վեհափառ բարձունքների և պայծառ հորիզոնների մէջ ասես ճախրում են նրանց անմահ հոգիները՝ կատարւող խրախճանքի անզուգական տեսարանի վրայ... Ի՞նչ կարող է լինել աւելի վեհ մեզ համար — մենք, որ այնքա՜ն տարիներ անձկութեամբ երազել ենք այսպիսի հանդէսներ, այս բազմատանջ ժողովրդի ծոցում...

Երգ, ծիծաղ, խլացուցիչ թմբկահարութիւն, „դահուլ ու զուռնա“...

Յուզմունքը բուռն շեշտերով խօսում է բոլոր հռետորների ճառերի մէջ.

„Ես պահ մը կ'երևակայեմ զիս 1600 տարի առաջ— սկսեց Վռամեան—երբ մեր հին աստւածները կը թագաւորէին, երբ կար Վահագնը, Աստղիկը և ուրիշներ։ Եկան նոր աստւածները, յաջորդեցին հներուն ու դէպի իրենց քաշեցին այն ժողովուրդը, որ հներուն կ'երկրպագէր և ուխտի կուգար։

digitised by A.R.A.R.@

“Եղբայրնե՛ր ու քոյրեր,

„Այսօրուան տօնը տօնն է անոնց, որոնք 1500 տարի առաջ ձեր հողէն ծնան. Մեսրոպը, որ այնքան տարիներէ իվեր կապրի մեր սրտերուն մէջ, գուցէ հոս է, գուցէ իր հոգին կը սաւառնի մեր գլխուն վերև. մենք կերթանք, գարերը կանցնին, բայց նա միշտ հո՛ս է, միշտ կապրի։

„Գրերու գիւտը եղբայրութեան գիւտն է, նայեցէ՛ք այս քրդախօս հայերուն, որոնք եկեր են հոս իրենց եղբայրները տեսնելու և որոնք Մեսրոպի գրերուն շնորհիւ միայն պիտի կրնան ապրել մեր եղբայրութիւնը։

„Եղբայրնե՛ր, որ ինձ կը հասկնաք, քոյրե՛ր, որ ինձ չէք հասկնար, եթէ առաջ, Անահիտն ու Վահագնը ձեզ կը քաշէին հոս, այսօր գրերու տօնն է, որ կը բերէ ձեզ յիշեցնելու, թէ որքան մեծ մարդ էր նա և ո՛րքան ետ մնացած ենք մենք։

„Այս ժողովուրդը պիտի ապրի, պէտք է որ ապրի, ապրի՝ կռուելու համար բռնութեան դէմ, ագիտութեան դէմ, չարիքին ու հիւանդութեան դէմ. Աստուած մարդս ստեղծած է „ըստ պատկերի իւրում“։ Ո՛չ իբրև ստրուկ, ո՛չ մեզի ու ձեզի պէս, այլ իբրև մարդ, առողջ, հզօր ու լաւ։

„Գիրը անոր համար է, որ գիտնանք չարն ու բարին. այն ազգեր, որոնք գիր ունին—հարուստ, ուսեալ, զօրաւոր են. Իսկ չունեցողները կամ կորսուած են կամ կորսուելու դատապարտուած են։

„Ամենամեծ տօնն է այս—գրի տօնը, ազգերու փրկութեան տօնը, գրին՝ որու դէմ ոչ թնդանօթը կարող է կանգնել, ոչ սուրը։ Գրով մենք պիտի ճանչնանք մեր բարեկամն ու թշնամին։

„Նոր Մեսրոպներ պէտք են, գաղափարի խունկը բերելու այս նոր տաճարին, լուսոյ տաճարին առաջ ծխելու համար, բռնութիւնը հալածելու և նոր աստուածներու տաճարը ամրապնդելու համար։ Աշխարհը ուժովինն է, գիտակից ու բարոյական ուժովին, որ գիտէ քալել լեռներէն, անապատներէն, ձեռքին կողմնացոյցն ու զէնքը բռնած։

„Երթանք այդ ճամբայէն, եղբայրնե՛ր, կողմնացոյցն ու սուրը մեր ձեռքին. երթանք երախտագիտութեամբ լեցուն, այո՛, երախտագիտութեամբ։ Երախտագէտ ժողովուրդը չի մեռնիր, մենք դեռ պէտք ունինք Մեսրոպներուն ու անոնց երախտապարտ ըլլալուն, մեր ճանապարհը չմոռնալու համար։

„Երբ Լուսաւորիչը Քրիստոնէութիւնը կը բերէր, ան խաչի նշան մ'ունէր, որով դևերը կը հալածէր, ճամբայ կը բանար։ Մենք ալ ունինք մեր խաչի նշանը, բանանք ճամբան, ագէտները չեն, որ պիտի անսայթաք ընթանան. քալելու համար գիտակից ըլլալու պէտք ունինք. մարդ ըլլալու համար կռուիլ գիտնալու ենք. իսկ կռուելու համար պէտք է կազմակերպուինք։

„Մեր զօրութիւնը մեր՝ իբրև ազգ կազմակերպուելուն մէջ է. իրար օգնելու, սուր ու գրիչ գործածելուն մէջ է. Նա, որ մէկ ձեռքը սուր, միւս ձեռքը գրիչ ունի, չի մեռնիր։

„Խաչին հետ խելք պէտք է, սուրին հետ՝ գրիչ. առանց մէկին, ոչինչ է միւսը. ագէտը չի կրնար պաշտպանուիլ, անուսը կը մեռնի։

„Երբ գրիչ կըսեմ, դուք չհասկնաք Ամերիկայէն վերադարձող մարդոց գրպանին մէջ եղող ոսկիէ գրիչը. ոչ, այլ այն գրիչը, զոր մեզի տուաւ Ս. Մեսրոպը։

„Հայե՛ր, ձեր փրկութիւնը նախ գրչի, յետոյ սուրի մէջ է. սո՛ւր կ'ըսեմ ոչ թէ վախով, փսփսալով, այլ հոս, կառավարական պաշտօնեաներու ներկայութեանը։ Ով ինքզինք պաշտպանելու անկարող է, չի կրնար ապրիլ, կը մեռնի. բոլոր մեծ պետութիւնները կապրին իրենց գրիչո՛վն ու սուրովը“։

„Ուսում առէ՛ք, սուր առէ՛ք“։

Վերջին բանախօսն էր Ռոստոմ.

„Մենք յոյս ունէինք, հայրենակիցնե՛ր, այս հանդէսը տօնել միւս հատուածներու մէջ ապրող մեր եղբայրներուն հետ, որոնք նոյնքան բաժին ունին այս համազգային տօնին մէջ, որքան մենք։ Այս բացակայութիւնը ցոյց կուտայ, որ դեռ մենք թերի, անկազմակերպ ազգ մըն ենք։ Քաղաքական դժբախտ պարագաները մեզ անջատեր են իրարմէ. մէկ մասը Ռուսաստան, միւսը՝ Պարսկաստան, ուրիշ մը՝ Ամերիկա, — աշխարհի ամեն կողմ, ուր շունչ մը կայ, մարդկութիւն կայ։

„Պարզ, զւարճութեան, խնճոյքի տօն մը չէ այս, այլ տօն մը, որ դարերէ ի վեր գոյութիւն ունեցեր է և որուն նպատակն է եղեր բերել, ամփոփել հոս, հայութեան այս օրրանին ու սրտին մէջ ազգի զաւակները—զանոնք եղբայրացնելու, անոնց քաղաքական ու ազգային հայեացքները մէկտեղեցնելու համար։

„Եթէ 5 տարուան սահմանադրական ռեժիմը չտուաւ շօշափելի արդիւնքներ, բայց գոնէ հնարաւորութիւն տուաւ վերանորոգելու մեր պապերու տօնը, հայկական ոլիմպիական խաղերու հսկայ տօնը։

„Դուք գիտէք, որ մեր Նախարարական բարձր տոհմերը այստեղ կուգային մրցելու, իրենց ոյժն ու քաջութիւնը ցուցադրելու, զիրար ճանչնալու համար.— սա անհրաժեշտ էր մեզ պէս ազգի մը համար, որ ունի աշխարհագրական ինքնուրոյն կազմութիւն։ Մենք այժմ զիրար չենք ճանչնար. այսուհետև է որ հնարաւորութիւն պիտի ունենանք զիրար ճանչնալու։ Այս տօնը թո՛ղ ըլլայ եղբայրութեան և ծանօթութեան տօնը. մենք յոյս ունինք, որ կարճ ժամանակ վերջ, հոս առիթը պիտի ունենանք տօնելու հին հեթանոսական խաղերը—կատարելու հայկական մեծ ոլիմպիականը“։

ԱՐՇԷՍ

digitised by A.R.A.R.@